

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1980-2000)

Σ. Ρομπόλης, καθηγητής Παντείου Παν/μίου, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Π. Ρυλμόν, επιστημονικός συνεργάτης ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

Ηλ. Ιωακείμογλου, επιστημονικός συνεργάτης ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

1. Εισαγωγή

Η σύγχρονη περίοδος που συμπίπτει με την τελευταία εικοσιπενταετία έχει χαρακτηριστεί στη χώρα μας από μια πολύπλευρη κρίση, στη διάρκεια της οποίας αναδύονται νέα φαινόμενα και νέες εξελίξεις στην οικονομική και κοινωνική σφαίρα της ελληνικής οικονομίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εξελίξεις αυτές συντελούνται παράλληλα με την ένταση της διεθνοποίησης, της αύξησης της ανταγωνιστικότητας, των γνωσιολογικών και τεχνολογικών ανακατατάξεων, καθώς και της τεχνικής και οργανικής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας. Επίσης συντελούνται με τη διαφοροποίηση του στίγματος της διεθνούς οικονομίας, το οποίο στις μέρες μας συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με το περιεχόμενο των διεθνών εμπορικών ανταλλαγών, την οικονομική και νομισματική ένωση των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τις νέες μορφές του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και της τεχνολογίας με την ολοκληρωμένη διεύθυνσή της στην παραγωγή και την κυκλοφορία.

Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων, η κεντρική επιδίωξη της εισήγησης συνίσταται στη διερεύνηση των λειτουργιών που αναφέρονται στην κρίση υπερουσσώρευσης, καθώς και των διαδικασιών εξόδου του ελληνικού καπιταλισμού από την κρίση του και του προσανατολισμού του την περίοδο 1980-2000, με την έννοια της προσαρμογής του στο νέο καταμερισμό εργασίας, στο πλαίσιο της διεθνούς ή της ευρωπαϊκής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας ή της αναβάθμισης της θέσης του στο νέο καταμερισμό εργασίας.

Ο μεθοδολογικός άξονας με βάση τον οποίο πραγματοποιείται η ανάλυση της κρίσης και των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής οικονομίας τη συγκεκριμένη περίοδο, συνίσταται στην αναζήτηση της συσχέτισης των αντιτιθέμενων θεωρητικών αντιλήψεων, του περιεχομένου και του χαρακτήρα της εμπνεόμενης από τις αντιλήψεις αυτές ασκούμενης οικονομικής πολιτικής.

Η αναζήτηση και η διερεύνηση αυτής της συσχέτισης αποτελούν εξάλλου και τη βασική υπόθεση εργασίας της εισήγησης, η οποία θα ελεγχθεί, με τη θεωρητική ανάλυση, την επεξεργασία του περιεχομένου της οικονομικής πολιτικής, καθώς και της εξέλιξης των βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο 1980-2000.

Η εισήγηση αποτελείται από τέσσερις ενότητες. Η *πρώτη ενότητα* αναφέρεται στην κρίση του καπιταλισμού στην Ελλάδα με ειδικότερη αναφορά στη θεωρία της κρίσης υπερσυσώρευσης και την περιοδολόγηση της κρίσης κατά την περίοδο 1980-2000.

Η *δεύτερη ενότητα* περιλαμβάνει τις μεταστροφές της οικονομικής πολιτικής, καθώς και τις θεωρητικές αντιλήψεις που ενέπνευσαν το περιεχόμενό της.

Η *τρίτη ενότητα* επεξεργάζεται τις διαφαινόμενες προοπτικές της οικονομικής πολιτικής και τις θεωρητικές αντιλήψεις που θα εμπνεύσουν το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της.

Τέλος, η *τέταρτη ενότητα* της εισήγησης αναφέρεται στις φάσεις περιοδολόγησης της κρίσης στην Ελλάδα, με έμφαση στις κοινωνικές συμμαχίες και τις επιπτώσεις τους στην πορεία της οικονομίας.

2. Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού και η περιοδολόγησή της

2.1. Η θεωρία της κρίσης υπερσυσώρευσης

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80 ανοίγει μια νέα περίοδος¹ για τον καπιταλισμό: είναι η φάση εκείνη της κρίσης² υπερσυσώρευσης κατά την οποία ένα μέρος των μέσων παραγωγής, εξαιτίας της μειωμένης του ικανότητας να παράγει κέρδη, αδυνατεί να λειτουργήσει ως κεφάλαιο και ως εκ τούτου οδηγείται σε εκκαθάριση. Ένα μέρος του κεφαλαίου γίνεται ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η «υγιής», η «ομαλή» ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και για το λόγο αυτό διακόπτεται η λειτουργία του ως παραγωγικού κεφαλαίου (που έχει τη μορφή των μέσων παραγωγής). Η απομάκρυν-

1. Οι απαρχές της κρίσης για τις περισσότερες χώρες τοποθετούνται στα μέσα της δεκαετίας του '70. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η περίοδος 1974-1979 στην Ελλάδα αποτελεί τη *φάση προετοιμασίας των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης*: πρώτη μετατροπή του συσχετισμού δυνάμεων, υποχώρηση του κενσυνατισμού ως κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού ως νέας μορφής της αστικής ηγεμονίας.

2. Aglietta M.(1976), *Régulation et crises du capitalisme*, Calman-Levy, Billaudot B.& Gauron A.(1985), *Croissance et Crise*, La Decouverte, Busch K.(1987), *Η κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Ερατώ, Αθήνα, Husson M.(1996), *Misère du Capital*, Syros, Lipietz A. (1979), *Crise et Inflation*, Maspero, Loiseau B., Mazier J., Winter M.B.(1976), «Repartition, accumulation et rentabilité du capital», *SEF*, No 25, Rosier B. & Pierre Dockes (1983), *Rythmes Economiques*, Maspero, Rosier B.(1975), *Croissance et crise capitalistes*, PUF, Mandel E.(1980), *Long Waves in Capitalist Development*, Cambridge University Press, Mandel E.(1982), *La crise de 1975-1982*, Flammarion, Mandel E. (1998), *Le troisième âge du capitalisme*, Les éditions de la passion.

ση από την αγορά των λιγότερο κερδοφόρων κεφαλαίων και η συνακόλουθη μείωση της παραγωγής θέτουν σε διαθεσιμότητα ένα μέρος του εργατικού δυναμικού και υποχρεώνουν ένα άλλο μέρος, που διατηρεί την απασχόλησή του, να δεχτεί μειώσεις του πραγματικού μισθού κάτω από εκείνα τα επίπεδα που αντιστοιχούν στα καταναλωτικά πρότυπα της εποχής μας (στο «ιστορικό στοιχείο των αναγκών» της εποχής μας) ή μεταβολές στην αγορά εργασίας, δηλαδή μεταβολές στους όρους πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης.

Η πρώτη, λοιπόν, λειτουργία της κρίσης υπερσυσσώρευσης είναι η εκκαθάριση των πιο αδύναμων κεφαλαίων και η συνακόλουθη κάμψη της ισχύος των εργατικών ενώσεων. Ακολουθεί, αμέσως μετά, η μετατροπή των όρων πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης, δηλαδή οι αλλαγές που έγιναν γνωστές ως «ευελιξίες» της αγοράς εργασίας.

Πέραν αυτών όμως, η κρίση, με τις εκκαθαριστικές της λειτουργίες, δημιουργεί το έδαφος και τις δυνατότητες για την αναδιάρθρωση της παραγωγής, δηλαδή μια σειρά από ριζικές αλλαγές, είτε στα μέσα παραγωγής, είτε στην οργάνωση της εργασίας, που συντομεύουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος ή, ακόμη, οδηγούν σε βελτίωση της ποιότητας ή στην παραγωγή νέων προϊόντων. Η ένταση του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει την περίοδο των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης ωθεί μια μερίδα των επιχειρήσεων να χρησιμοποιήσουν τις νέες τεχνικές δυνατότητες και τις οργανωτικές καινοτομίες που τις συνοδεύουν. Αυτό έχει επιπτώσεις, κατ' αρχήν, στην κερδοφορία: Από το γεγονός ότι ο πραγματικός μισθός σταθεροποιείται ή μειώνεται (γεγονός που σχετίζεται όχι μόνο με την κατάσταση στην αγορά εργασίας, αλλά και με τον συνολικό κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων), ενώ, αντιθέτως, η παραγωγικότητα της εργασίας που προέρχεται από τις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στο υπό εκσυγχρονισμό τμήμα του παραγωγικού συστήματος παρουσιάζει αξιοσημείωτη αύξηση, προκύπτει μια μείωση του μεριδίου εργασίας στο προϊόν και του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, γεγονός που συμβάλλει στην αύξηση της κερδοφορίας³. Ακόμη, ο τε-

3. Elias Ioakimoglou & John Milios (1992), «Capital Accumulation and Profitability Crisis in Greece (1960-1989)», *Review of Radical Political Economy*, April, Duménil G., Glick M., Rangel J. (1987), «The Rate of Profit in the United States», *Cambridge Journal of Economics*, XI, p. 331-360, Duménil G., Lévy D. (1990), «Post Depression Trends in the Economic Rate of Return for U.S. Manufacturing», *The Review of Economics and Statistics*, LXXII, p. 406-413, Duménil G., Lévy D. (1992), «The Historical Dynamics of Technology and Distribution: The U.S. Economy Since the Civil War», *Review of Radical Political Economy*, XXIV, p. 34-44, Duménil G., Lévy D. (1993), *The Economics of the Profit Rate: Competition, Crises, and Historical Tendencies in Capitalism*, Aldershot: Edward Elgar, Duménil G., Lévy D. (1996), *La dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine*, Paris: Presses Universitaires de France, Duménil G., Lévy D. (1999), «Profit rates: Gravitation and Trends», *Cepremap*, Modem, Paris, Duménil G., Lévy D. (1999), «The field of capital mobility and the gravitation of profit rates (USA 1948-1997)», *Cepremap*, Modem, Paris, Duménil G., Lévy D. (1999), «Structural Unemployment in the Crisis of the Late Twentieth Century: A Comparison between the European and US Experiences» in R. Bellofiore (ed.), *Global Money, Capital Restructuring and the Changing Patterns of Labor*, Aldershot: Edward Elgar, p. 33-48.

χνολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός επιτρέπει και προτρέπει σε εξοικονόμηση παγίου κεφαλαίου μέσω της επιμήκυνσης του χρόνου λειτουργίας των εγκαταστάσεων (ευελιξίες στη χρήση του κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού, από όπου, ως ένα βαθμό, απορρέει και η απαίτηση της εργοδοτικής πλευράς για ευελιξίες των ωραρίων), της καλύτερης χρήσης της συσσωρευμένης πείρας του συλλογικού εργάτη (οφέλη που προκύπτουν από τον επανακαθορισμό της οργάνωσης της εργασίας σε σχήματα «συμμετοχικά», σχήματα παρακίνησης και ανάθεσης ευθυνών των εργαζομένων, σχήματα που ευνοούν την ανάπτυξη πρωτοβουλίας κ.λπ.), της εκμετάλλευσης της προόδου στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής της, της προσαρμογής του εργατικού δυναμικού στις γνωστικές απαιτήσεις των σύγχρονων μεθόδων παραγωγής μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης... Οι οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου που προκύπτουν έτσι, ευνοούν την άνοδο της κερδοφορίας.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαδικασίες που συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του: μία *διαδικασία αναδιανομής του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας* (αύξηση του ποσοστού υπεραξίας) και μια *διαδικασία τεχνικής και οργανωτικής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας* (μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, οικονομίες στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου).

Οι όροι για την έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του μπορούν σχηματικά να περιγραφούν ως εξής:

1. Η εκκαθάριση των ανεπαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων, δηλαδή η καταστροφή ενός μέρους του κεφαλαίου που έγινε ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο που απαιτεί η «υγιής» και «ομαλή» διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Από αυτό προκύπτει η άνοδος του μέσου ποσοστού κέρδους, διότι εκκαθαρίζονται τα ατομικά κεφάλαια των οποίων η κερδοφορία βρίσκεται κάτω από το μέσο όρο.
2. Η μαζική εκκαθάριση μη επαρκώς αξιοποιημένου κεφαλαίου με την παύση λειτουργίας (μικρών ή μεγάλων) μονάδων παραγωγής ή τμημάτων παραγωγής που οδηγεί σε άνοδο της ανεργίας.
3. Η άνοδος της χρονίας και μαζικής ανεργίας έτσι ώστε να διαβρωθεί η ισχύς των εργατικών ενώσεων, να μειωθεί η αγοραστική δύναμη των μισθών και να αναδιανεμηθεί το προϊόν σε βάρος της εργασίας, να εξασθενήσει η ταξική συνείδηση και να μειωθεί η αγωνιστικότητα των εργαζόμενων τάξεων, να αυξηθεί η ένταση της εργασίας και να ενισχυθεί η εργασιακή πειθαρχία.
4. Η ανασύνθεση της εταιρικής διάρθρωσης του κεφαλαίου, η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση, ώστε να επιτευχθούν οικονομίες στη χρήση του κεφαλαίου και να επιταχυνθεί η περιστροφή του.
5. Η μετατροπή των όρων πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης (συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μερική απασχόληση, ελαστικά ωράρια, ενοικίαση εργαζομένων και πάσης φύσεως «ευελιξίες της αγοράς εργασίας»), η επιβολή θεσμικών αλλαγών που σχετίζονται με την πώληση και την κατανάλωση της εργασιακής δύναμης: αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων, «απορρύθμιση» των ερ-

- γασιακών σχέσεων και της νομοθεσίας της κοινωνικής ασφάλισης.
6. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας με την εκμετάλλευση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (γυναίκες, μετανάστες, νέοι) και την καταστροφή-γηση στην πράξη της εργασιακής νομοθεσίας⁴.
 7. Η μείωση του κόστους των μηχανικών συστημάτων παραγωγής, των πρώτων υλών και της ενέργειας (μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου).
 8. Η μαζική εισαγωγή καινοτομικών τεχνολογιών που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από όσο αυξάνουν την ένταση του κεφαλαίου (την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου) ή οδηγούν στην παραγωγή νέων εμπορευμάτων τα οποία, είτε αποτελούν την βάση για την εγκατάσταση νέων κλάδων παραγωγής, είτε επιτρέπουν την διεύρυνση της κλίμακας των προϊόντων σε υπάρχοντες κλάδους.
 9. Η εγκατάσταση ριζικών αλλαγών στην οργάνωση της εργασίας έτσι ώστε οι καινοτομικές τεχνολογίες να πραγματοποιούνται με οικονομίες στη χρήση του πάγιου κεφαλαίου.
 10. Η επιτάχυνση της περιστροφής του κεφαλαίου.

Οι συνθήκες 1 έως 6 συνθέτουν τη διαδικασία εκκαθάρισης και «εξορθολογισμού» του συστήματος μέσω της καταστροφής ενός μέρους του κεφαλαίου, της ανεργίας, της αποδυνάμωσης των συνδικάτων, των αναδιαρθρώσεων του παραγωγικού συστήματος, της ανάπτυξης της απόλυτης υπεραξίας και της επιβολής νέων ρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Αυτές οι αλλαγές οδηγούν στην πτώση του μεριδίου της εργασίας στο προϊόν (πτώση που ισοδυναμεί με άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης) και εξασφαλίζουν μια κάποια άνοδο του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου μέσω της εκκαθάρισης των λιγότερο κερδοφόρων κεφαλαίων.

Οι συνθήκες 7 έως 10 αποτελούν μια διαδικασία αλλαγής της τεχνολογικής βάσης του παραγωγικού συστήματος που επιδρά στις οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, στη σχέση προϊόντος / κεφαλαίου, επομένως στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, χάρη στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και στην εγκατάσταση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας. Πρόκειται για μια τεχνολογική «αναστάτωση» της παραγωγής, ικανή να επηρεάσει το σύνολο του παραγωγικού συστήματος.

Με βάση αυτές τις δύο διαδικασίες είναι δυνατό να ορίσουμε δύο περιόδους στο εσωτερικό της μακράς ύφεσης: Την περίοδο Α, που αντιστοιχεί στις λειτουργίες της εκκαθάρισης και του «εξορθολογισμού» (συνθήκες 1 έως 6) και η οποία προηγείται της περιόδου Β, η οποία αντιστοιχεί στη διαδικασία της αλλαγής τεχνολογικής βάσης του παραγωγικού συστήματος (συνθήκες 7 έως 10). *Η τομή μεταξύ των δύο περιόδων δεν είναι ούτε*

4. Μια μεγάλη μερίδα επιχειρήσεων καταφεύγει στην παραγωγή απόλυτης υπεραξίας: χαμηλοί μισθοί, επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας, παραβίαση του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων κ.λπ. Το τοπίο συμπληρώνεται με την επισφαλή εργασία, τους εργαζόμενους φτωχούς, τη γενική επιδείνωση των όρων εργασίας και ζωής των υποτελών κοινωνικών τάξεων.

σαφής ούτε απόλυτη: Η εισαγωγή τεχνολογιών στην παραγωγή και η εγκατάσταση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας εκκινούν ήδη στη διάρκεια της περιόδου Α. Ωστόσο, γίνονται πολύ πιο έντονες στη διάρκεια της περιόδου Β. Αντιστρόφως, η ταξική πάλη του κεφαλαίου για την εκκαθάριση του συστήματος και τον εξορθολογισμό του, για την αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων σε βάρος της εργασίας, συνεχίζεται στην περίοδο Β, αν και είναι οξύτερη στη διάρκεια της φάσης Α.

Αυτή η διαίρεση της μακράς ύφεσης — της κρίσης υπερσυσσώρευσης — σε δύο περιόδους οφείλεται σε δύο παράγοντες:

Πρώτον, η μαζική εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και η εγκατάσταση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας δεν αποσκοπούν σε μικρές βελτιώσεις των μηχανικών συστημάτων. Αποσκοπούν στην τεχνολογική ανασυγκρότηση που είναι ικανή να επηρεάσει το σύνολο του παραγωγικού συστήματος. Μια τέτοια διαδικασία απαιτεί «νέες μηχανές, οι οποίες πρέπει πρώτα να επινοηθούν, να δοκιμαστούν και να παραχθούν σε μεγάλη κλίμακα (...) Αυτό απαιτεί, τέλος, ορισμένα ποιοτικά άλματα στην οργάνωση της εργασίας»⁵. Η ανασυγκρότηση της τεχνολογικής βάσης χάρη στις νέες τεχνολογίες είναι μια «ιστορία με μικρή κλίση»⁶, που εκτυλίσσεται αργόσυρτα. Από αυτό απορρέει μια καθυστέρηση της αλλαγής των τεχνολογικών βάσεων του παραγωγικού συστήματος έναντι του ρυθμού της εκκαθάρισης και του «εξορθολογισμού» του συστήματος, που είναι μια «ιστορία με μεγάλη κλίση», που εκτυλίσσεται ταχύτερα, που ακολουθεί τους ρυθμούς της ταξικής πάλης στην πολιτική σκηνή, στην αγορά εργασίας, στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους...

Δεύτερον, και το κυριότερο, η μαζική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή έχει ως προαπαιτούμενο την επιτάχυνση της συσσώρευσης πάλιου κεφαλαίου, καθώς η μεταφορά των εν λόγω τεχνολογιών μέσα στις εργασιακές διαδικασίες πραγματοποιείται μέσω της μαζικής εισαγωγής και χρήσης νέων μηχανών. Όμως, για να γίνει δυνατή μια τέτοια επιτάχυνση της συσσώρευσης, πρέπει να επιτευχθεί κατ' αρχήν μια άνοδος του ποσοστού κέρδους⁷. Αυτή η άνοδος της κερδοφορίας εξασφαλίζεται κατ' αρχήν μέσω της εκκαθάρισης και του «εξορθολογισμού» του συστήματος, με άλλα λόγια κατά τη διάρκεια της περιόδου Α της κρίσης, κατά την οποία καταστρέφεται ένα μέρος του κεφαλαίου ως μη επαρκώς αποδοτικό, αλλάζει ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων, μειώνεται η συμμετοχή των μισθών στο προϊόν, αυξάνεται δηλαδή το ποσοστό υπεραξίας «ως αποτέλεσμα μιας ιστορικής ήττας και μιας εξατομίκευσης της εργατικής τάξης»⁸. Η εκκαθάριση

5. Mandel (1998), ό.π. (σημ. 2), σελ. 94.

6. Κατά την έκφραση του Michel Foucault (1969), *L'archéologie du savoir*, Gallimard, σελ. 10: «Derrière l'histoire bousculée des gouvernements, des guerres et des famines, se dessinent des histoires presque immobiles sous le regard — des histoires à pente faible».

7. Όπως έγραφε ο Mandel (1980), «...a new expansionist wave that would significantly increase the rate of economic growth above the average levels of the 1970s and the 1980s would require an explosive increase in the rate of accumulation and therefore in the average rate of profit...». Ό.π. (σημ. 2), σσ. 106-107.

8. Mandel (1998), ό.π. (σημ. 2), σελ. 96

και ο «εξορθολογισμός» του παραγωγικού συστήματος εμφανίζονται ως προϋπόθεση για την αλλαγή της τεχνολογικής βάσης της καπιταλιστικής παραγωγής.

Γι' αυτούς τους λόγους μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιόδους της κρίσης υπερ-συσσώρευσης, της μακράς ύφεσης.

Οι δύο διαδικασίες που συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του, *εκτυλίσσονται με άνισους ρυθμούς*: η πρώτη, αυτή που απολήγει στην αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας, εκτυλίσσεται ταχύτερα από τη δεύτερη, αυτή που απολήγει στην τεχνική και οργανωτική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας.

Χωρίς οι δύο διαδικασίες να διακρίνονται απόλυτα (με την έννοια ότι δεν ολοκληρώνεται η πρώτη για να εκκινήσει η δεύτερη), μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ορίζουν δύο φάσεις της κρίσης υπερσυσσώρευσης: στη διάρκεια της πρώτης φάσης εκτυλίσσονται κυρίως οι διαδικασίες μετατροπής του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων και αναδιανομής του προϊόντος, έτσι ώστε να ανακάμψει η κερδοφορία και να επιβληθεί εργασιακή πειθαρχία, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί η τεχνική και οργανωτική ανασύνταξη της παραγωγικής διαδικασίας.

2.2. Η περιοδολόγηση της κρίσης στην Ελλάδα

Με βάση την παραπάνω διαίρεση της κρίσης σε φάση Α και φάση Β, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια περιοδολόγηση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα:

- 1974-1979: περίοδος κατά την οποία ωριμάζουν οι αντιθέσεις (αυξάνεται το μερίδιο εργασίας στο προϊόν και συνεχίζεται η πτώση του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου με αποτέλεσμα να μειώνεται η απόδοση του κεφαλαίου).
- 1980-1985: όξυνση της κρίσης, οι εκκαθαριστικές λειτουργίες της κρίσης αναβάλλονται χάρη στην κρατική παρέμβαση.
- Οκτώβριος 1986-1995: μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής και έναρξη των διαδικασιών εκκαθάρισης των λιγότερο αποδοτικών κεφαλαίων (φάση Α της κρίσης υπερσυσσώρευσης) υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού (αντίληψη δραχμής) και των υψηλών επιτοκίων.
- 1996-2001: φάση Β της κρίσης υπερσυσσώρευσης, κατά την οποία η εκκαθάριση των πιο αδύναμων κεφαλαίων έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, επιχειρούνται θεσμικές μεταρρυθμίσεις και επιταχύνεται η συσσώρευση κεφαλαίου που μεταφέρει νέες τεχνολογίες στην παραγωγή.

Η περιοδολόγηση αυτή βασίζεται στις ποσοτικές αναλύσεις που έχει πραγματοποιήσει το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ⁹. Στην εισήγηση αυτή δεν παρουσιάζουμε το σύνολο των εν λόγω αναλύσεων λόγω του μεγάλου όγκου τους, αλλά επιλεκτικά στοιχεία.

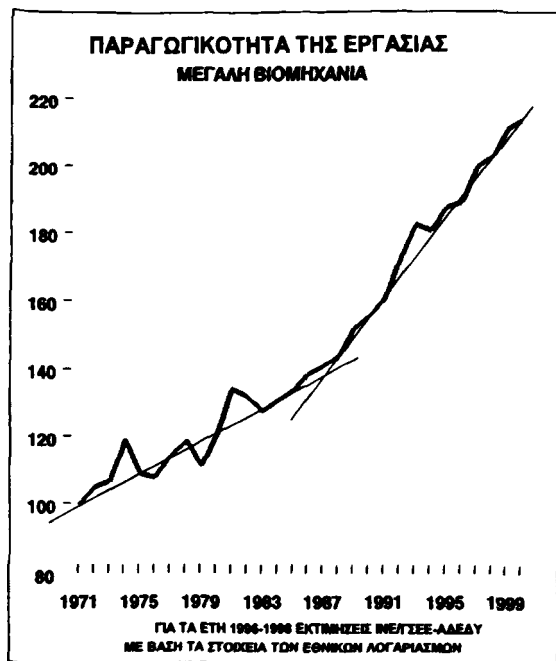
9. Βλ. ιδιαίτερα στις *Ετήσιες Εκθέσεις για την Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση, 2000, 2001*: Η. Ιωακείμογλου, *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, ΙΝΕ / ΓΣΕΕ, 1996.

2.2.1. 1974-1979: η ωρίμανση των αντιθέσεων

Η περίοδος 1974-1979 απετέλεσε το αποφασιστικό σημείο μεταστροφής όλων των δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα: το μερίδιο της εργασίας αυξήθηκε, ο λόγος προϊόντος /κεφαλαίου μειώθηκε και η κερδοφορία τέθηκε σε πτωτική τροχιά. Πρόκειται, λοιπόν, για την περίοδο εγκατάστασης των όρων της κρίσης υπερουσσώρευσης: Κατ' αρχήν, μειώθηκε σημαντικά ο λόγος προϊόντος /κεφαλαίου και, ως εκ τούτου, πρέπει να συνάγουμε ότι είχαμε τότε μια αδυναμία των επιχειρήσεων να πραγματοποιήσουν σημαντικές οικονομίες στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου. Έχοντας, κάποιος, κατά νου την απαρίθμηση των παραγόντων της εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου, θα μπορούσε να αναζητήσει τις αιτίες της πτώσης της περιόδου εκείνης στην κρίση του παραδοσιακού μοντέλου διοίκησης των επιχειρήσεων που δεν μπορούσε πια, μέσα στις ριζικές αλλαγές που έφερε στην ελληνική κοινωνία η μεταπολίτευση, να θέσει σε χρήση την «...εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη (που) ανακαλύπτει και δείχνει πού και πώς μπορεί να γίνει οικονομία, πώς θα εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι ανακαλύψεις που ήδη έγιναν, ποια πρακτικά εμπόδια πρέπει να υπερνικηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής...»¹⁰.

Διότι, είναι σαφές, ότι η οργάνωση της εργασίας και γενικότερα η συγκρότηση του συλλογικού εργάτη καθορίζονται και από τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες κάθε εποχής. Έτσι, όλες οι οικονομίες που προκύπτουν ως προς τη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου, από τις γνώσεις και τις δεξιότητες, από την εκπαίδευση και την κατάρτιση, από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη, εξαρτώνται από τις κοινωνικές σχέσεις και τον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων, την εξέλιξη των κοινωνικών αντιθέσεων, μέσα και έξω από τους χώρους εργασίας. Επειδή, λοιπόν, τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης είναι περίοδος αύξησης της πολιτικής, ιδεολογικής και συνδικαλιστικής ισχύος των εργαζόμενων τάξεων, της μετάβασης από το «κράτος των εθνικοφρόνων» στο «κράτος δικαίου», ο παλαιός τύπος εργασιακού δεσποτισμού, που είχε συγκροτηθεί όσο διαρκούσε το μετεμφυλιακό κράτος, έχασε ένα μεγάλο μέρος από την αποτελεσματικότητά του. Η διοίκηση των εργασιακών διαδικασιών έπασχε και αυτή από το μετεμφυλιακό σύνδρομο και μπορούσε να λειτουργεί αποτελεσματικά μόνο στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο είχε συγκροτηθεί, δηλαδή στο μετεμφυλιακό «κράτος των εθνικοφρόνων».

10. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, κεφ. 5, «Οικονομία στην χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου».

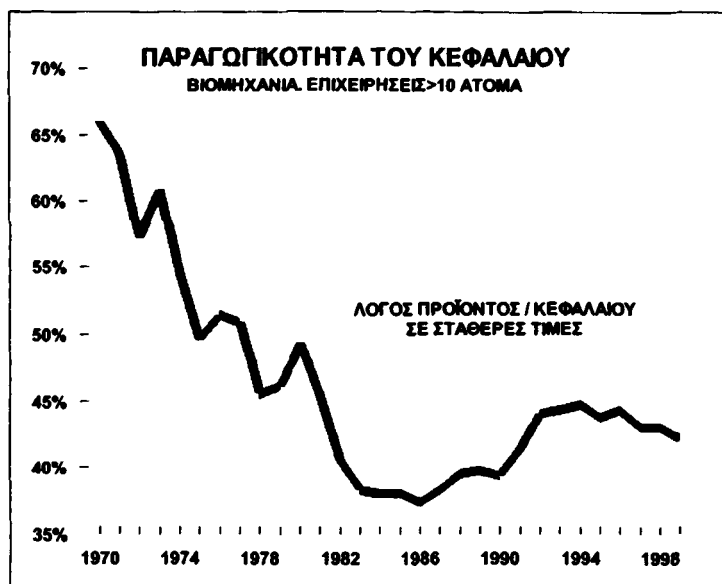


Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Βιομηχανίας ΕΣΥΕ. Για το 1998-1999, εκτιμήσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.



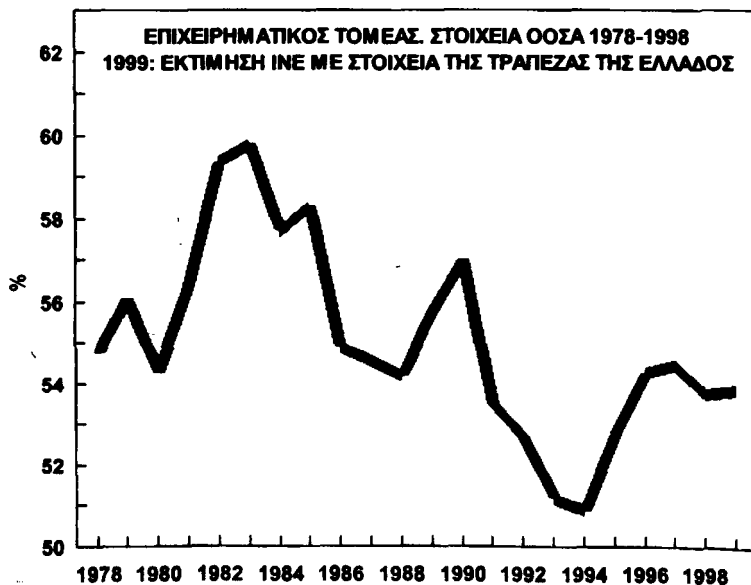
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Βιομηχανίας ΕΣΥΕ. Για το 1998 εκτιμήσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

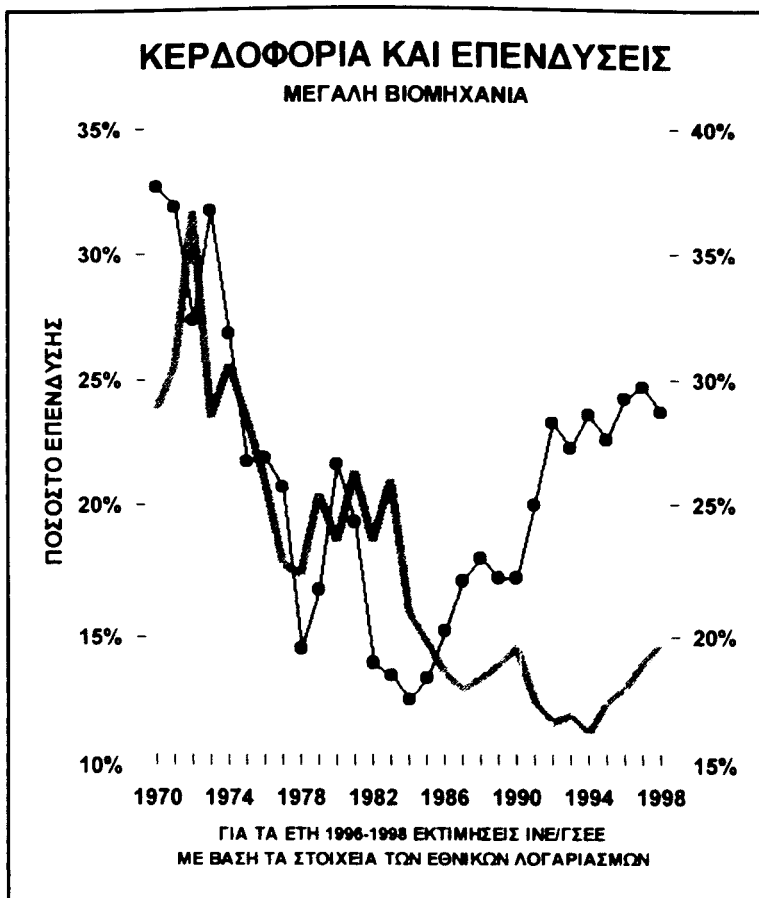
Πηγή: Επεξεργασία
στοιχείων Έρευνας
Βιομηχανίας ΕΣΥΕ. Για
το 1998-1999 εκτιμήσεις
ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.



ΤΟ ΜΕΡΙΔΙΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΡΟΪΟΝ % ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗΣ ΑΞΙΑΣ

Πηγή: Επεξεργασία
στοιχείων Έρευνας
Βιομηχανίας ΕΣΥΕ. Για
το 1998-1999
εκτιμήσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-
ΑΔΕΔΥ.





Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Βιομηχανίας ΕΣΥΕ. Για το 1998-1999 εκτιμήσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.



Εγκαθίσταται, λοιπόν, προοδευτικά μεταξύ 1974 και 1979, η πρώτη βασική προϋπόθεση της κρίσης υπερουσώρευσης, δηλαδή η μειωμένη ικανότητα του κεφαλαίου να πραγματοποιεί οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου¹¹. Παράλληλα, συνεχίζει τη δράση της επί της κερδοφορίας, η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (η ένταση κεφαλαίου αυξάνεται ταχύτατα).

Με άλλα λόγια, ενώ συνεχίζεται η υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο (αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου), στην περίοδο 1974-1979, αυτή δεν μετατρέπεται σε ανάλογη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, διότι οι οικονομίες στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου είναι αρνητικές. Η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου οδηγεί στην πτώση του ποσοστού κέρδους, επειδή συνοδεύεται από μικρή ικανότητα εξοικονόμησης κεφαλαίου.

11. Πρώτη βασική προϋπόθεση, διότι η μείωση του ποσοστού υπεραξίας (την οποία ο Karl Marx περιγράφει ως άμεση αιτία της κρίσης υπερουσώρευσης) μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους μόνον εφόσον δεν αντισταθμίζεται (η μείωση του ποσοστού υπεραξίας) από οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου.

Αλλά και ο παράγοντας που αναφέρθηκε πριν ως άμεση αιτία της κρίσης υπερσυσσώρευσης, δηλαδή η μείωση του ποσοστού υπεραξίας, κάνει την εμφάνισή του κατά την περίοδο 1974-1979: το μερίδιο της εργασίας στο προϊόν αυξάνεται υπό την πίεση του μεγάλου συνδικαλιστικού κύματος της περιόδου και της γενικότερης ιδεολογικής και κοινωνικής συγκυρίας της εποχής, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι στην αγορά εργασίας ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν ακόμη ευνοϊκός για την εργασία, καθώς το ποσοστό ανεργίας παρέμενε ακόμη σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

Έτσι, η απόδοση του κεφαλαίου (το ποσοστό κέρδους) μειώνεται θεαματικά υπό την επίδραση των μεταβολών στις δύο μεταβλητές που καθορίζουν την κερδοφορία: δηλαδή, το λόγο προϊόντος / κεφαλαίου και το μερίδιο της εργασίας.

Στην Ελλάδα, το κεφάλαιο γίνεται ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στον βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η «υγιής», η «ομαλή» ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής, στη διάρκεια των ετών 1974-1979, επειδή είχαμε τότε:

- πρώτον, μια αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη με αυτήν μείωση της σχέσης της υπερ-εργασίας προς την αναγκαία εργασία, δηλαδή μια μείωση του ποσοστού υπεραξίας, και
- δεύτερον, μια μείωση της ικανότητας των επιχειρήσεων να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά το κεφάλαιό τους, δηλαδή να μετατρέπουν τις αυξήσεις της έντασης κεφαλαίου σε αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας.

Συμπερασματικά, η περίοδος 1974-1979 αποτελεί την περίοδο ωρίμανσης των αντιθέσεων και ως εκ τούτου την πρώτη περίοδο της κρίσης υπερσυσσώρευσης.

2.2.2. 1980-1985: η όξυνση της κρίσης

Η περίοδος 1980-1985 αποτελεί την κατ' εξοχήν οξεία φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Από το 1979 και μετά, η ανοδική πορεία των πραγματικών μισθών συνεχίζεται (με ένα μικρό διάλειμμα κατά τα έτη 1980-1981) και καθώς δεν αντισταθμίζεται από αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας, οδηγεί σε διατήρηση του μεριδίου εργασίας σε υψηλά επίπεδα.

Διατηρήθηκε έτσι ο ένας βασικός παράγοντας της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Αλλά και ο λόγος προϊόντος / κεφαλαίου συνεχίζει την πτωτική του πορεία καθώς οι επιχειρήσεις αδυνατούν να παλινρθώσουν τον εργασιακό δεσποτισμό του κεφαλαίου (που όχι μόνο κλονίστηκε στην περίοδο 1974-1979, αλλά και αμφισβητήθηκε ιδεολογικά μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1981). Ταυτόχρονα, όμως, σημαντικό ρόλο στη διατήρηση πολύ μικρών οικονομιών στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου έπαιξε και η οικονομική πολιτική της περιόδου εκείνης, η οποία αναχάιτισε τις βίαιες κινήσεις εκκαθάρισης των πλέον αδύναμων κεφαλαίων που θα είχαν πραγματοποιηθεί υπό συνθήκες πλήρους ελευθερίας των μηχανισμών της αγοράς. Παράλληλα, θα μπορούσε κάποιος να επικαλεστεί και άλλους λόγους μείωσης της ικανότητας εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου που

χαρακτηρίζει το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '80, όπως την ανάσχεση της διαδικασίας συρρίκνωσης της μικρής εμπορευματικής παραγωγής στον μη αγροτικό τομέα της οικονομίας, την αποκρυστάλλωση της κλαδικής «φυσιογνωμίας» του παραγωγικού συστήματος της Ελλάδας και άλλα.

Εξαιτίας της διατήρησης του μεριδίου της εργασίας σε υψηλά επίπεδα και της συνεχιζόμενης πτώσης των οικονομιών στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, η κερδοφορία παρουσιάζει κατά την περίοδο 1980-1985 μείωση. Μαζί με αυτή μειώνεται παράλληλα και η ταχύτητα συσσώρευσης κεφαλαίου και πλησιάζουμε έτσι σ' εκείνο το σημείο στο οποίο «...θα υπήρχε απόλυτη υπερσυσσώρευση κεφαλαίου», δηλαδή «...το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν ίσο με μηδέν». Πράγματι, ο ρυθμός συσσώρευσης, τότε, προσεγγίζει τα επίπεδα του μηδενός.

Παράλληλα, όμως, με τη μείωση του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου αναλογικά μειώνεται και ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης. Το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό στη βιομηχανία, όπου έχουμε καθαρή μείωση του αριθμού των απασχολούμενων. Αυτός εξαρτάται από το ρυθμό συσσώρευσης και από τις μεταβολές της έντασης κεφαλαίου, δηλαδή την ταχύτητα υποκατάστασης εργασίας από μηχανές. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '80 επιταχύνεται η εν λόγω υποκατάσταση με δυσμενείς επιπτώσεις στην απασχόληση. Μια τέτοια κατάσταση από πρώτη άποψη αποτελεί ένα παράδοξο, διότι έχουμε υποκατάσταση εργασίας από πάγιο κεφάλαιο εκ παραλλήλου με βραδεία συσσώρευση κεφαλαίου. Το παράδοξο αυτό είναι δυνατό να αρθεί με την έννοια της *αμυντικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής*:

Η διαδικασία της αναδιάρθρωσης στη «μεγάλη βιομηχανία» (καταστήματα με περισσότερους από 10 απασχολούμενους), κατά τη χρονική περίοδο 1980-1997, πραγματοποιείται με δύο τρόπους:

Πρώτον, με διατήρηση του ρυθμού συσσώρευσης σε χαμηλά επίπεδα (στασιμότητα ή μείωση των επενδύσεων) και εξορθολογισμό της υπάρχουσας παραγωγικής διαδικασίας με μείωση του προσωπικού, αναδιοργάνωση των λειτουργιών της παραγωγής, οργανωτικές αλλαγές. Οι εν λόγω αλλαγές επιφέρουν, μέσω του «εξορθολογισμού» της οργάνωσης της εργασίας, μια σημαντική αύξηση της έντασης κεφαλαίου και, ταυτόχρονα, μια αξιόλογη αύξηση της (φαινόμενης) παραγωγικότητας της εργασίας, παρά το γεγονός ότι η συσσώρευση κεφαλαίου παρουσιάζει επιβράδυνση. Πρόκειται, επομένως, για οργανωτικές βελτιώσεις που πραγματοποιούνται χωρίς μεγάλη επενδυτική δαπάνη και οι οποίες χαρακτηρίζονται από *οικονομίες στη χρήση εργασίας*. Αυτό τον τύπο αναδιάρθρωσης θα μπορούσαμε να τον ονομάζουμε *αμυντική αναδιάρθρωση*, επειδή δεν επιφέρει ουσιαστική τεχνολογική αναβάθμιση του μηχανικού συστήματος, παραγωγή νέων προϊόντων ή, ακόμη, επειδή προσπαθεί να αυξήσει την παραγωγικότητα χωρίς πρόσθετη επενδυτική δαπάνη.

Δεύτερον, με αύξηση του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου, η οποία εισάγει στο χώρο της παραγωγής νέες επιστημονικές και τεχνολογικές γνώσεις. Η εργασιακή διαδικασία μετατρέπεται, και μαζί με αυτήν, η οργάνωση της εργασίας, το περιεχόμενο των επαγγελμαμάτων κ.λπ. Αυτές οι τεχνολογικές αλλαγές, που προέρχονται από υψηλές επενδυτικές δαπάνες, επιφέρουν αύξηση της έντασης κεφαλαίου και της παραγωγικότητας της ερ-

γασίας. Αυτόν τον τύπο αναδιάρθρωσης θα μπορούσαμε να τον ονομάζουμε *επιθετική αναδιάρθρωση*, επειδή επιφέρει ουσιαστική τεχνολογική αναβάθμιση στο σύστημα των μηχανών, καινοτομίες στην οργάνωση της εργασίας, παραγωγή νέων ή ποιοτικά ανώτερων προϊόντων και μεγάλη επενδυτική δαπάνη.

Η αμυντική αναδιάρθρωση κυριάρχησε στην προ του 1986 περίοδο και κατά τα έτη 1990-1994, ενώ η επιθετική αναδιάρθρωση επικράτησε από το 1986 μέχρι το 1990 και έχει επανέλθει ως κύρια μορφή αναδιάρθρωσης από το 1995¹² και μετά. Η αμυντική αναδιάρθρωση κυριαρχεί όταν η συνολική ζήτηση της οικονομίας υποχωρεί (συνθήκες κυκλικής ύφεσης), ενώ η επιθετική αναδιάρθρωση κυριαρχεί όταν η συνολική ζήτηση επιταχύνεται (ανάκαμψη της οικονομίας).

Έτσι, λοιπόν, εξαιτίας της αμυντικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής κατά την περίοδο 1980-1985, εξαιτίας δηλαδή της ταυτόχρονης επιβράδυνσης της συσσώρευσης και της επιτάχυνσης της υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο, παρατηρούμε στη «μεγάλη» βιομηχανία τις πρώτες θεαματικές μειώσεις της απασχόλησης. Στην ίδια κατεύθυνση έδρασε και η μείωση του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού. Εντούτοις, η μείωση του χρόνου εργασίας αναχαίτισε ως ένα βαθμό, αλλά μόνο ως ένα βαθμό, την πτωτική πορεία της απασχόλησης.

2.2.3. 1986-1995: Αναδιάρθρωση με μοχλό τη διεθνοποίηση

Με σημείο εκκίνησης το 1986-87, όλες οι καμπύλες στα διαγράμματα με τους ποσοτικούς δείκτες της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα αλλάζουν πορεία: μετατρέπεται έκτοτε ο κοινωνικός συσχετισμός δυνάμεων και μαζί με αυτόν αρχίζει η αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας, επομένως και μια συνεχής άνοδος του μεριδίου των κερδών.

Αλλά και η άνοδος του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου είναι βραδεία μεν, σαφής και επίμονη δε, με αποτέλεσμα η κερδοφορία να ανέρχεται πλέον υπό την επίδραση αμφοτέρων των καθοριστικών της παραγόντων. Η κερδοφορία (πριν από την πληρωμή των τόκων και των φόρων) έχει ανέλθει σημαντικά σε σχέση με το ιστορικό χαμηλό σημείο της, το οποίο τοποθετείται στο έτος 1986 και βρίσκεται σε επίπεδα συγκρίσιμα με αυτά του δευτέρου ημίσεος της δεκαετίας του '70.

Η άνοδος του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου, κατά την περίοδο 1986-1994, πραγματοποιείται με ταυτόχρονη αύξηση της ταχύτητας υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο: αυτή η εξέλιξη υποδηλώνει αυξανόμενες οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου εκ παραλλήλου με εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών. Η ύπαρξη αυτών των οικονομιών σχετίζεται, δηλαδή, με τον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού συστήματος, ο οποίος είναι πλέον υπαρκτός και ορατός¹³ στα στοιχεία, πλην όμως παραμένει αρκετά

12. Βλ. αναλυτικότερα στο Η. Ιωακείμογλου (1996), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

13. Οι δαπάνες για την αγορά καινούργιων μηχανών και μηχανικού εξοπλισμού από τις βιομη-

άτολμος, δηλαδή ακολουθεί ρυθμούς που δεν αντιστοιχούν στην άνοδο της κερδοφορίας που παρουσιάστηκε κατά την αντίστοιχη χρονική περίοδο (1986-1994). Αυτό φαίνεται καθαρά στο γεγονός ότι, ενώ η αποδοτικότητα του κεφαλαίου αυξάνεται, ο ρυθμός συσσώρευσης πάγιου κεφαλαίου παραμένει χαμηλός. Οι οικονομίες στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου σχετίζονται, κατά πάσα πιθανότητα, με μια σειρά αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, είτε στην κατεύθυνση ενός νεο-τεϊλορισμού, ο οποίος συντελείται στα πλαίσια του παλαιού γνωστού μοντέλου δεσποτισμού του κεφαλαίου μέσα στις εργασιακές διαδικασίες, είτε στην κατεύθυνση εφαρμογής νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας που εισάγουν τα στοιχεία της πολυ-ειδίκευσης, της εργασίας σε περισσότερες θέσεις, της κατάρτισης σε νέες τεχνολογίες, με δύο λόγια επαναφέρουν στον ταξικό συσχετισμό τα οφέλη (για το κεφάλαιο) από «τη συνεργασία των εργατών, δηλαδή τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας... (τις) διαρκείς βελτιώσεις, που είναι δυνατές και αναγκαίες (που) προκύπτουν αποκλειστικά από τις συλλογικές εμπειρίες και παρατηρήσεις, που τις κάνει δυνατές και τις επιτρέπει η παραγωγή του συνδυασμένου σε μεγάλη κλίμακα συνολικού εργάτη», ή ακόμη, την «εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη (που) ανακαλύπτει και δείχνει πού και πώς μπορεί να γίνει οικονομία, πώς θα εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι ανακαλύψεις που ήδη έγιναν, ποια πρακτικά εμπόδια πρέπει να υπερνικηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής...».

Στη βελτίωση της ικανότητας του ελληνικού καπιταλισμού να εξοικονομεί πάγιο κεφάλαιο κατά τα έτη 1986-1994 μπορούμε να υποθέσουμε¹⁴ ότι συνέβαλε, στο καθυστερημένο τμήμα του¹⁵, η επιδείνωση των συνθηκών εργασίας, υγιεινής και ασφάλειας. Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, η διαδικασία της εκκαθάρισης των λιγότερο αποδοτικών κεφαλαίων συνέβαλε κατά πολύ στη βελτίωση των δεικτών τόσο της κερδοφορίας, όσο και του λόγου προϊόντος /κεφαλαίου, αφού τα κεφάλαια που εκκαθαρίστηκαν είχαν δείκτες κατώτερους του μέσου όρου.

Η στροφή ενός τμήματος της ελληνικής οικονομίας, μετά το 1986, προς την εκσυγχρονιστική επενδυτική προσπάθεια ισχύει ιδιαίτερα για το κατ' εξοχήν διεθνοποιημένο τμήμα της, δηλαδή τη «μεγάλη» βιομηχανία. Οι δαπάνες για την αγορά καινούργιων μηχανών και μηχανικού εξοπλισμού από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσό-

χανικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 10 άτομα, αντιπροσωπεύουν σήμερα το 65% περίπου των συνολικών επενδύσεων έναντι 40% κατά το 1986 (υπολογισμοί σε σταθερές τιμές). Η εξέλιξη της συμμετοχής του μηχανικού εξοπλισμού στις βιομηχανικές επενδύσεις δείχνει και αυτή με σαφήνεια ότι το αποφασιστικό έτος για την εξέλιξη της επενδυτικής προσπάθειας στην Ελλάδα ήταν το 1986. Βεβαίως, η αύξηση των δαπανών για μηχανές και μηχανικό εξοπλισμό εν γένει σε σύγκριση με το προϊόν της βιομηχανίας δείχνει ότι υπάρχει μεν βελτίωση στην εκσυγχρονιστική επενδυτική προσπάθεια, πλην όμως, ότι παραμένει σε χαμηλά επίπεδα.

14. Η απάντηση σε μια τέτοια υπόθεση θα μπορούσε να δοθεί από μια εκτεταμένη μελέτη πεδίου.

15. Για το δυϊσμό της ελληνικής μεταποιητικής βιομηχανίας βλ. αναλυτικότερα στο Η. Ιωακείμογλου (1996), *ό.π.* (σημ. 12).

τερα από 10 άτομα, αντιπροσωπεύουν σήμερα το 65% περίπου των συνολικών επενδύσεων έναντι 40% κατά το 1986 (υπολογισμοί σε σταθερές τιμές). Η εξέλιξη της συμμετοχής του μηχανικού εξοπλισμού στις βιομηχανικές επενδύσεις δείχνει, και αυτή, με σαφήνεια ότι το αποφασιστικό έτος για την εξέλιξη της επενδυτικής προσπάθειας στην Ελλάδα ήταν το 1986.

Βεβαίως, η αύξηση των δαπανών για μηχανές και μηχανικό εξοπλισμό σε σύγκριση με το προϊόν της βιομηχανίας δείχνει ότι υπήρξε *μεν βελτίωση στην εκσυγχρονιστική επενδυτική προσπάθεια, πλην όμως ότι αυτή παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1994.*

Η πτώση των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στην Ελλάδα, μέχρι το 1986, ερμηνεύεται επαρκώς από την πτώση της κερδοφορίας. Πράγματι, η αποδοτικότητα του πάγιου κεφαλαίου παρουσίασε σημαντική μείωση, η οποία αφ' ενός περιόρισε την ικανότητα αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων, και αφ' ετέρου, επηρέασε αρνητικά τις προσδοκίες τους για την μελλοντική εξέλιξη της κερδοφορίας. Από το 1987, όμως, παρατηρείται ανόρθωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου, της κερδοφορίας του. Έτσι, η εξασθένιση της επενδυτικής προσπάθειας στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '90 δεν είναι δυνατό να αποδοθεί στον παράγοντα «κερδοφορία»: επομένως, ως παράγοντας που ευθύνεται για τις μέτριες επιδόσεις των επενδύσεων θα πρέπει να θεωρηθεί η μειωμένη ζήτηση που απευθύνεται στις επιχειρήσεις¹⁶. Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός ότι από τη στιγμή που η συνολική εγχώρια ζήτηση στην Ελλάδα επιταχύνεται, δηλαδή από το 1995, ο ρυθμός συσσώρευσης πάγιου κεφαλαίου τίθεται, για πρώτη φορά από τα τέλη της δεκαετίας του '70, σε ανοδική πορεία.

2.2.4. Στην τελική φάση της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού: Η παρούσα οικονομική συγκυρία (1996-2001)¹⁷

Σύμφωνα με όλες τις προβλέψεις (ΥΠΕΘΟ, Τράπεζα της Ελλάδος, ΟΟΣΑ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή), στη διάρκεια του 2000-2001 θα συνεχιστεί η σύγκλιση της ελληνικής οικονομίας προς το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπό τον όρο βεβαίως ότι δεν θα υπάρξουν εξαιρετικά αρνητικές επιδράσεις από το διεθνές περιβάλλον. Κατά τις εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ (*Economic Outlook*, No 66, Δεκέμβριος), ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στην Ελλάδα αναμένεται να μεταβληθεί από 3,7% το 1998 και 3,3% το 1999, σε 3,7% το 2000 και σε 4,1% το 2001. Οι αντίστοιχες επιδόσεις του συνόλου των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι 2,7% κατά το 1998, 2,1% το 1999 και αναμένονται 2,8% το 2000 και το 2001.

Η κινητήρια δύναμη της αύξησης του ΑΕΠ στην Ελλάδα είναι η εγχώρια ζήτηση που

16. Ο ρόλος των επιτοκίων, παρά την καθημερινή αναφορά τους από τα ΜΜΕ, την κυβέρνηση και τους πάσης φύσεως φορείς, ως καθοριστικών παραγόντων των επενδύσεων, είναι μειωμένης σημασίας. Σε όλες τις οικονομετρικές εκτιμήσεις των επενδύσεων, οι σημαντικότερες μεταβλητές είναι η ζήτηση (επιταχυντής) και η κερδοφορία. Τα επιτόκια εισέρχονται στις εν λόγω εκτιμήσεις ως δευτερεύουσα μεταβλητή.

17. Για μια αναλυτική παρουσίαση της περιόδου 1995-1999 βλ. στην *Ετήσια Έκθεση για την Οικονομία και την Απασχόληση*, του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 1999.

αυξήθηκε κατά 3,3% το 1998 και το 1999, ενώ θα παρουσιάσει περαιτέρω επιτάχυνση το 2000 (+3,8%). Η ανάκαμψη της οικονομικής μεγέθυνσης στην Ελλάδα, της οποίας το σημείο εκκίνησης τοποθετείται στο έτος 1995, οφείλεται στην (εκούσια ή ακούσια) διαχείριση της εσωτερικής ζήτησης. Οι εξωτερικές συναλλαγές, αντιθέτως, είχαν αρνητική συμβολή στο ΑΕΠ σε ολόκληρη την περίοδο από το 1986 και μετά εξαίτιας της ανατίμησης της δραχμής. Βεβαίως, η υποτίμηση του 1998 συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση της παραγωγής, καθώς αποδυνάμωσε την εκτροπή ενός σημαντικού μεριδίου της εγχώριας ζήτησης προς τις εισαγωγές και ευνόησε τις εξαγωγές: έτσι, ενώ η αρνητική συμβολή του εμπορικού ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών στη διαμόρφωση του ΑΕΠ κατά το 1996-1997 ανερχόταν σε -0,8%, κατά το 1998 περιορίστηκε σε -0,3% (στοιχεία ΟΟΣΑ. Κατά την Τράπεζα της Ελλάδος, η συμβολή του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών ήταν ελαφρώς θετική).

Ωστόσο, η αρνητική επίδραση των εξωτερικών ανταλλαγών της Ελλάδας έχει επανέλθει, σύμφωνα με πολλές ενδείξεις, σε έντονα αρνητικά επίπεδα κατά το 2000.

Η αρνητική συμβολή του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών στη διαμόρφωση του ΑΕΠ αντισταθμίζεται από τη συμβολή της εσωτερικής ζήτησης. Οι αρνητικές μεταβολές στη ζήτηση που απευθύνεται στις επιχειρήσεις της Ελλάδας από το εξωτερικό, αντισταθμίζονται από τις θετικές μεταβολές στις συνιστώσες της εσωτερικής ζήτησης, ειδικότερα τις μεταβολές στην ιδιωτική κατανάλωση και τις επενδύσεις.

Με αυτά τα δεδομένα, ως έναυσμα της οικονομικής ανόδου που παρουσιάζει η ελληνική οικονομία θα πρέπει να θεωρηθεί η μεγάλη αύξηση της ενεργούς ζήτησης κατά το 1995, η οποία κατέστησε ενεργό «κινητήρα» της οικονομικής μεγέθυνσης τις ιδιωτικές επενδύσεις. Έκτοτε, η άνοδος των επενδύσεων παράγει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα επί της παραγωγής (αποτέλεσμα του «πολλαπλασιαστή»), η δε αύξηση της τελευταίας επιδρά θετικά επί των επενδύσεων (αποτέλεσμα του «επιταχυντή»). Παράλληλα, η οικονομική άνοδος συντηρείται και από τις αυξήσεις των πραγματικών αποδοχών που επιτρέπουν στην ιδιωτική κατανάλωση να συμβάλει σημαντικά στην αύξηση του ΑΕΠ, αλλά και από την αύξηση της απασχόλησης. Στην ίδια κατεύθυνση συμβάλλει και η αυξανόμενη συμβολή των δημόσιων επενδύσεων και η πτώση των επιτοκίων των στεγαστικών δανείων.

2.2.5. Ο δυϊσμός και οι αντιφάσεις της αναδιάρθρωσης και της μεγέθυνσης

Η επιτάχυνση των ρυθμών μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας στη δεκαετία του '90 συνοδεύτηκε από δύο αξιοπρόσεκτες τάσεις: την παράλληλη αύξηση της ανεργίας και τη στασιμότητα της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Χρειάζεται μια προσπάθεια διαφορετικής ανάγνωσης των οικονομικών μεγεθών της δεκαετίας, για να διερευνήσουμε την ταυτόχρονη καταγραφή αυτών των εξελίξεων.

Ας ξεκινήσουμε με τη διαπίστωση ότι η υψηλή και αυξανόμενη ανεργία οφείλεται στην αδυναμία της οικονομίας να δημιουργήσει περισσότερες θέσεις εργασίας για εργαζόμενους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο ή για εξειδικευμένους εργαζόμενους. Το ποσοστό ανεργίας για τους αποφοίτους της μέσης εκπαίδευσης και για τους αποφοίτους της ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης ξεπερνάει (1999) το 15%. Αντίθετα, η ζήτηση για ανειδίκευτη

εργασία παραμένει υψηλή και αυτός είναι ο λόγος που έχει απορροφηθεί από πολλούς κλάδους της οικονομίας σημαντικός αριθμός παράνομων μεταναστών. Στην πραγματικότητα η ζήτηση από την αγορά εργασίας αντιστέκεται στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των μισθωτών και στη δυνατότητα περαιτέρω επέκτασης της ειδικευμένης εργασίας.

Σ' αυτά τα χαρακτηριστικά της ζήτησης για εργασία αντιστοιχεί και η εξέλιξη της παραγωγικότητας της οικονομίας. Αν πάρουμε τη δεκαετία 1988-1998, η μελέτη του ΥΠΕΘΟ για την παραγωγικότητα της εργασίας στην ελληνική οικονομία (Εξαμηνιαία Έκθεση, Δεκέμβριος 1999), καταγράφει μια συνολική αύξηση του ΑΕΠ κατά 18,5% και αύξηση της απασχόλησης κατά 8,6%, με αποτέλεσμα να εκτιμάται ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν για τη δεκαετία γύρω στο 10%. Αν όμως στο εργατικό δυναμικό του έτους 1998 προσθέσουμε τις 370.000 των παράνομων μεταναστών που κατέθεσαν αίτηση για την απόκτηση λευκής κάρτας, η συνολική -πραγματική- αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας προσεγγίζει το μηδέν!

Η μελέτη του ΥΠΕΘΟ μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε όμως ότι η συνολική στασιμότητα της παραγωγικότητας της εργασίας συνδυάζεται με τη διχοτόμηση της οικονομίας σε ένα τμήμα με ανοδική πορεία της παραγωγικότητας και ένα άλλο με πτωτική πορεία, που χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από παράλληλη αύξηση της απασχόλησης. Ένα υπολογισίμο τμήμα δηλαδή της οικονομίας δημιουργεί θέσεις απασχόλησης σε συνθήκες συνεχούς μείωσης της παραγωγικότητας.

Από το 1988 ως το 1998 η παραγωγή στον τομέα Ηλεκτρισμός- Φωταέριο - Ύδρευση αυξήθηκε κατά 65% και η απασχόληση κατά 30,8%, με αποτέλεσμα η παραγωγικότητα εργασίας να αυξηθεί κατά 34% περίπου. Στον τομέα Μεταφορές- Επικοινωνίες η παραγωγή αυξήθηκε κατά 45,8% και η απασχόληση κατά 7,5%, με αποτέλεσμα η παραγωγικότητα να αυξηθεί κατά 38% περίπου. Στους δύο αυτούς τομείς έχουμε αύξηση της απασχόλησης με ταυτόχρονη αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται κατά κύριο λόγο για ειδικευμένους μισθωτούς.

Αντίθετα, στους τομείς των κατασκευών και των λοιπών υπηρεσιών παρατηρείται ταυτοχρόνως αύξηση της απασχόλησης και μείωση της παραγωγικότητας. Στις κατασκευές από το 1988 ως το 1998, η παραγωγή αυξήθηκε κατά 16,3% και η απασχόληση (χωρίς να υπολογίζονται οι αλλοδαποί) κατά 25,7%. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγικότητα μειώθηκε σχεδόν κατά 10% και πολύ περισσότερο αν ήταν δυνατόν να συνυπολογιστεί η αύξηση της απασχόλησης των αλλοδαπών. Στις λοιπές υπηρεσίες το προϊόν αυξήθηκε στη δεκαετία κατά 23,5% και η απασχόληση κατά 38%, με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγικότητας κατά 15% περίπου, που δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι οφείλεται στις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα.

Στον τομέα της μεταποίησης, όπου για την ίδια δεκαετία σημειώθηκε αύξηση της παραγωγής κατά 5,4% και μείωση της απασχόλησης κατά 12,5%, οι υπολογισμοί του ΥΠΕΘΟ αναδεικνύουν ότι παρατηρείται επίσης το φαινόμενο της διχοτόμησης που διαπιστώθηκε σε επίπεδο τομέων της οικονομίας. Στον κλάδο των εκτυπώσεων και εκδόσεων παρατηρείται στη δεκαετία 1988-1998 μια αύξηση της απασχόλησης (για τους κλάδους της μεταποίησης η απασχόληση μετράται σε εργατοώρες) κατά 32%, ενώ η παραγωγή μειώνεται

κατά 28%. Επίσης στον κλάδο των επίπλων η απασχόληση αυξάνεται κατά 25% με μείωση της παραγωγής κατά 22%. Παράλληλα υπάρχουν οι κλάδοι των ειδών ενδυμασίας και υπόδησης, των δερμάτων και γουναρικών και των μεταλλικών προϊόντων, όπου σημειώνονται σημαντικές μειώσεις της απασχόλησης (37%, 55% και 27% αντίστοιχα), αλλά η παραγωγικότητα παραμένει στάσιμη. Στους πέντε, όμως, κλάδους με φθίνουσα ή στάσιμη παραγωγικότητα απασχολείται γύρω στο 40% των μισθωτών της μεταποίησης.

Κατ' αρχήν δεν είναι παράδοξο να παρουσιάζει στασιμότητα στον τομέα της ανταγωνιστικότητας μια οικονομία που είναι στάσιμη σε ό,τι αφορά την παραγωγικότητα. Στην πραγματικότητα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν έντονο διϋσμό ως προς τις συνθήκες διεθνοποίησης της οικονομίας. Από τη μια πλευρά έχουμε ένα τμήμα ανταγωνιστικό και διεθνοποιημένο, το οποίο μάλιστα δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας στο βαθμό που μεγεθύνεται. Από την άλλη πλευρά έχουμε ένα σημαντικό τμήμα της οικονομίας που υποχωρεί ως προς την παραγωγικότητα, που εξαρτάται από τη φτηνή εργασία (την παράνομη εργασία των αλλοδαπών ή την εκτός νομίμων προδιαγραφών εργασία των Ελλήνων), ενώ οι κλάδοι που δεν είναι εκτεθειμένοι στο ανταγωνισμό μπορεί και να μεγεθύνονται υπό αυτές τις συνθήκες.

Η στροφή προς ένα μείγμα νεο-κεϋνσιανισμού συνδυάζει την αύξηση των δαπανών για επενδύσεις και την αύξηση των αμοιβών της εργασίας για ένα μέρος των μισθωτών, αλλά η αύξηση του προϊόντος τροφοδοτείται επίσης από την αύξηση και μόνο του εργατικού δυναμικού. Όταν η διεθνής τάση κατά τη νέα αυτή περίοδο είναι η μείωση της ανεργίας και η αύξηση της παραγωγικότητας, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ελληνική οικονομία.

Συμπερασματικά, ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται ήδη στο εσωτερικό της δεύτερης φάσης της κρίσης υπερσυσώρευσης, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, με την έννοια ότι, παρόλο που συνεχίζονται οι διαδικασίες της εκκαθάρισης και του «εξορθολογισμού» του συστήματος, όπως η επιβολή περαιτέρω ευελιξιών στην αγορά εργασίας και οι ιδιωτικοποιήσεις, το κύριο χαρακτηριστικό της συγκυρίας είναι πλέον η επιτάχυνση της συσώρευσης κεφαλαίου μέσω μιας πολιτικής διαχείρισης της ζήτησης που συνδυάζει την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη χρησιμοποίηση των παραγωγικών πόρων χωρίς αναζωπύρωση του πληθωρισμού.

Οι περίοδοι αυτές της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού ορίζουν κατά αντιστοιχία, αν και όχι επακριβώς, τις περιόδους των θεωρητικών (και σε μεγάλο βαθμό ιδεολογικών) αντιπαραθέσεων σχετικά με την οικονομική πολιτική.

3. Περίοδοι και μεταστροφές της οικονομικής πολιτικής

Οι περίοδοι της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονται σε συνάφεια με τις περιόδους της οικονομικής πολιτικής χωρίς αναγκαστικά να επικαλύπτονται, καθώς στο εσωτερικό καθεμιάς εκ των περιόδων όπως τις ορίσαμε στην ενότητα 2, η θεωρητική και ιδεολογική διαπάλη συχνά προετοιμάζει και προαναγγέλλει τη μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής.

3.1. 1982-1985: ο κεύνσιανισμός στην κυβέρνηση

Κατά το 1982, πρώτο έτος διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε κατάσταση ύφεσης, διαψεύδοντας τις προσδοκίες των φορέων της οικονομικής πολιτικής. Οι εν λόγω προσδοκίες είχαν στηριχθεί στην πεποίθηση του τότε οικονομικού επιτελείου πως η αύξηση της εσωτερικής ζήτησης, στηριγμένη στη θεαματική άνοδο των πραγματικών μισθών και τη διεύρυνση των δημόσιων ελλειμμάτων, μπορούσε να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας. Τελικά, όμως, η αναμενόμενη άνοδος του ΑΕΠ δεν έκανε την εμφάνισή της.

Αυτή η εξέλιξη στον οικονομικό τομέα μπορεί να μην ήταν η μοναδική, ήταν όμως η σημαντικότερη από πολιτική άποψη. Διότι ο μιν στόχος που έθετε η τότε οικονομική πολιτική ήταν η αύξηση του ΑΕΠ, τα δε μέσα για την επίτευξη του εν λόγω στόχου (δηλαδή οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών και των δημόσιων ελλειμμάτων) είχαν κοινωνικό χαρακτήρα. Επιχειρούσε, δηλαδή, να συνδυάσει την οικονομική αποτελεσματικότητα με την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των εργαζόμενων τάξεων.

Η αποτυχία αυτής της πολιτικής είχε, κατά συνέπεια, σοβαρό πολιτικό αντίκτυπο στους ίδιους τους κόλπους της κυβερνώσας τάξης: διότι απέτέλεσε τη διάψευση της θεμελιώδους ιδέας της (κάθε) σοσιαλδημοκρατικής, κεύνσιανής πολιτικής, δηλαδή ότι η επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας μπορεί να επιτευχθεί με μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα, ανεξάρτητα από την οικονομική συγκυρία.

Η εξέλιξη αυτή στον τομέα της οικονομίας μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός της εφαρμογής στην Ελλάδα μιας οικονομικής πολιτικής που εμπνεόταν από μείγμα κεύνσιανισμού, η οποία συνέπεσε με την ωρίμανση της κρίσης υπερσυσσώρευσης του ελληνικού καπιταλισμού: στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας παρουσιάζουν πλέον σοβαρή μείωση, το «μοντέλο» της μεταπολεμικής ανάπτυξης έχει προσεγγίσει στα όριά του και η κερδοφορία συνεχίζει την πτώση της σε χαμηλά επίπεδα, με τις ανάλογες επιπτώσεις στις επενδύσεις. Οι επιχειρήσεις, αντιμέτωπες με την πτώση της κερδοφορίας τους, η οποία σχετίζεται με την πτώση της παραγωγικότητας και την αναδιανομή του εισοδήματος σε όφελος της εργασίας, καταφεύγουν στις θεαματικές αυξήσεις των τιμών που οδηγούν τον πληθωρισμό στο επίπεδο του 22%.

Έτσι η κατάσταση που δημιουργείται κατά το 1982 προαναγγέλλει όλα τα χαρακτηριστικά της μετέπειτα διαχείρισης της οικονομίας. Η κυβέρνηση βρίσκεται «πλαισιωμένη» ανάμεσα στην υποχρέωση να επιδείξει οικονομική αποτελεσματικότητα και στην υπόσχεση ότι θα βελτιώσει την κατάσταση των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων του πληθυσμού. Το δίλημμα αυτό είναι παρόν σε όλη τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας και «λύνεται» κατά τον Οκτώβριο του 1985, όταν η οικονομική πολιτική αλλάζει ριζικά χαρακτήρα.

3.2. 1986-1993: Άνοδος και εδραίωση του μονεταρισμού και του νεοφιλελευθερισμού

Στο εσωτερικό της περιόδου της ανόδου και της εδραίωσης του νεοφιλελευθερισμού και του μονεταρισμού μπορούμε να διακρίνουμε δύο επιμέρους φάσεις: (α) τη φάση του ήπιου μονεταρισμού (1986-1990), και (β) τη φάση του ακραιφνούς νεοφιλελευθερισμού (1991-1993).

Τον Οκτώβριο του 1985, η οικονομική πολιτική μεταβάλλει τους στόχους της και αποβάλλει τα μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα ως μέσα επίτευξης νέων στόχων.

Έκτοτε, η ελληνική οικονομία βρίσκεται «υπό πίεση»: Πίεση από το διεθνή ανταγωνισμό στις ξένες, αλλά και στην εγχώρια, αγορές, πίεση λόγω των υψηλών επιτοκίων, πίεση λόγω της ανεπαρκούς ζήτησης που παρεμποδίζει την αύξηση της παραγωγής, ένταση του ανταγωνισμού με όλες του τις μορφές. Το αποτέλεσμα σε επίπεδο παραγωγής είναι η έναρξη της διαδικασίας αναδιάρθρωσης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Εκείνο, όμως, που αλλάζει επίσης είναι ο τρόπος λειτουργίας της οικονομίας.

Εάν παρατηρήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη των μεγεθών της ελληνικής οικονομίας μετά το 1986, θα διαπιστώσουμε ότι η κίνηση των περισσότερων εξ αυτών αλλάζει κατεύθυνση. Όλες μαζί αυτές οι ποσοτικές αλλαγές υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας μετάβασης από έναν τρόπο λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας σε έναν άλλο.

Η κατανάλωση, ιδιαίτερα η δημόσια, τείνει όλο και περισσότερο να συρρικνωθεί και εν πάση περιπτώσει φαίνεται απίθανο ότι στη νέα περίοδο, στην οποία εισέρχεται η ελληνική οικονομία, θα αναλάβει το ρόλο της «ατμομηχανής» της οικονομικής μεγέθυνσης, ούτε καν βοηθητικό ρόλο.

Πρώτη ανατροπή στον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας είναι η κυριαρχία των δημόσιων επενδύσεων επί της δημόσιας κατανάλωσης, αλλά και η επιβράδυνση της ιδιωτικής κατανάλωσης. Δεύτερη ανατροπή είναι αυτή που αφορά στη διαχείριση του χρήματος: πρώτον, από μια κεντρική τράπεζα η οποία τείνει όλο και περισσότερο να αυτονομηθεί και να παρεμβαίνει ως ανεξάρτητο κέντρο οικονομικής εξουσίας, από ένα τραπεζικό σύστημα που παρεμβαίνει και αυτό στη διαχείριση του χρήματος, ακολουθώντας βεβαίως άλλους, δικούς του, κανόνες και, τέλος, από ένα διεθνές χρηματιστικό περιβάλλον που καθορίζει το έδαφος επί του οποίου οφείλουν να κινούνται πλέον τα οικονομικά υποκείμενα. Τρίτη ανατροπή, στη διανομή εισοδήματος: η αναλογία μισθών / μεικτών κερδών μετατρέπεται σε βάρος των μισθών συνεχώς επί μία δεκαετία. Η σταθερή σχέση που έχει διαμορφωθεί πλέον είναι η εξής: από μακροχρόνια άποψη, ο πραγματικός μισθός παραμένει σταθερός στα επίπεδα του 1982, έτσι ώστε οι αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας να μετατρέπονται σε αύξηση των κερδών. (Ο μέσος πραγματικός μισθός στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας κυμαίνεται στη διάρκεια των δεκαπέντε τελευταίων ετών γύρω από μια σταθερή αγοραστική δύναμη που αντιστοιχεί περίπου στα επίπεδα του 1983. Υπάρχουν, βέβαια, περίοδοι αύξησης (1982-1985, 1988-1989, 1994-1996), τις οποίες όμως διαδέχονται περίοδοι μείωσης (1986-1987, 1990-1993). Συνολικά, εν πάση περιπτώσει, μέχρι σήμερα, οι άνοδοι αντισταθμίζουν τις μειώσεις.) Τέταρτη εξέλιξη: η ελληνική οικονομία μετατρέπεται σταδιακά σε οικονομία με χαμηλό πληθωρισμό. Η ανάκαμψη της παραγωγής, κατά τα φαινόμενα, δεν πρόκειται να προκαλέσει μεγάλες αυξήσεις των τιμών – τουλάχιστον για όσον καιρό το αχρησιμοποίητο παραγωγικό δυναμικό παραμένει σε υψηλά επίπεδα. Πέμπτη και ίσως η κυριότερη αλλαγή: το παραγωγικό σύστημα αναδιарθρώνεται και εκσυγχρονίζεται.

Η δραχμή παραμένει ανατιμημένη σε όλη την περίοδο 1986-1995, με αποτέλεσμα να επιδεινώνεται η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων. Η συγκράτηση του εμπο-

ρικού ελλείμματος είναι επομένως δυνατή μόνο με συμπίεση της εσωτερικής κατανάλωσης, ιδιαίτερα δε των ασθενέστερων τάξεων, βοήθους της αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των εισοδημάτων του κεφαλαίου.

Η κατάσταση που δημιουργείται από τον Οκτώβριο του 1985 και μετά, ιδιαίτερα με την υιοθέτηση των κριτηρίων σύγκλισης της Συνθήκης του Μάαστριχτ, δημιουργεί συνθήκες αναδιανομής του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας και αύξησης της ανεργίας και ως εκ τούτου με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να διεκδικήσει τον τίτλο μιας πολιτικής με κοινωνικό χαρακτήρα.

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις πραγματοποιούνται με υπόβαθρο την απελευθέρωση των αγορών χρήματος και εργασίας, ιδιαίτερα από το 1991 και μετά.

3.3. Η αποσταθεροποίηση της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού (1994-1996)

Η οικονομική πολιτική εμφανίζεται ως το σύνολο των δράσεων του κράτους που αποσκοπούν στον προσανατολισμό της οικονομικής δραστηριότητας και των οικονομικών μεγεθών σε μια κατεύθυνση που θεωρείται ότι προάγει τη γενική ευημερία. Εκτός, λοιπόν, από ένα σύνολο στόχων, μέσων και δράσεων, η οικονομική πολιτική είναι και μια υπόσχεση σχετικά με το «γενικό συμφέρον». Η σταθερότητά της και η αξιοπιστία της εξαρτώνται επομένως από δύο βασικούς όρους: πρώτον, από την ενσωμάτωση στους στόχους της ορισμένων άμεσων συμφερόντων συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και, δεύτερον, από τα αποτελέσματά της σε ό,τι αφορά μια σειρά οικονομικών μεγεθών τα οποία, κατά την αντίληψη (ορθή ή εσφαλμένη) των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, εκφράζουν το «γενικό συμφέρον», εν προκειμένω τη μεγέθυνση του προϊόντος, την αύξηση των επενδύσεων, τη μείωση της ανεργίας και την αύξηση της παραγωγικότητας.

Η οικονομική πολιτική της περιόδου 1986-1996 παρήγε αποτελέσματα τα οποία οδηγούσαν στην αποσταθεροποίηση του νεοφιλελευθερισμού. Η περίοδος της αποσταθεροποίησης επεκτάθηκε, κατά τη γνώμη μας, και κατά τα επόμενα δύο έτη 1997-1998, έως ότου γίνει αισθητή η μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής που είχε πραγματοποιηθεί το 1996.

- *Πρώτο στοιχείο αποσταθεροποίησης: Η οικονομική πολιτική είχε εγκαταλείψει το στόχο της πλήρους απασχόλησης.*

Η οικονομική πολιτική που ασκήθηκε στην Ελλάδα στη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, όπως και στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είχε εγκαταλείψει¹⁸ την «κλασική» ιεραρχία των στόχων της κρατικής παρέμβασης, όπως τη γνωρίσαμε από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80. Η πολιτική αυτή έθετε ως σημαντικότερους στόχους την ανάπτυξη και την πλήρη απασχόληση. Βεβαίως, η σταθερότητα των τιμών, η ισορροπία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η συγκράτηση του δημόσιου χρέους σε χαμηλά επίπεδα υπήρχαν πάντοτε ως στόχοι της οικονομι-

18. J.P.Fitoussi, *Le débat interdit*, Arléa, 1995

κής πολιτικής. Πλην, όμως, υπήρχαν ως δευτερεύοντες στόχοι ή, μάλλον, ως προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και την πλήρη απασχόληση. Από το 1986, όπως είχε συμβεί νωρίτερα και στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι ελληνικές κυβερνήσεις δέχτηκαν, για μια περίοδο αόριστης χρονικής διάρκειας, την αντιστροφή στην ιεραρχία των στόχων της οικονομικής πολιτικής: προηγούνται πλέον οι στόχοι της σταθερότητας των τιμών και του δημόσιου χρέους, της ισορροπίας στο εξωτερικό ισοζύγιο, της ονομαστικής σταθερότητας της συναλλαγματικής ισοτιμίας κ.λπ. Η μείωση της ανεργίας δεν αποτελούσε πλέον στόχο της οικονομικής πολιτικής, αλλά των «πολιτικών της απασχόλησης», δηλαδή μιας σειράς δράσεων που εμπνέονται και καθοδηγούνται από τη σχετικά αυτονομημένη οικονομική πολιτική και υλοποιούνται από δημόσιους φορείς απασχόλησης. Το κυριότερο χαρακτηριστικό των πολιτικών της απασχόλησης είναι η σχέση υποταγής που διατηρούν ως προς την οικονομική πολιτική: αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι αποδέχονται ευθύς εξαρχής ως δεδομένο πλαίσιο, εντός του οποίου οφείλουν να ορίσουν τον εαυτό τους, την ήδη προαποφασισμένη οικονομική πολιτική. Αυτή η σχέση υποταγής ανάγεται, με τη σειρά της, στην παραδοχή ότι η σταθερότητα των τιμών, η μείωση του δημόσιου χρέους και των δημόσιων ελλειμμάτων αποτελούν την καλύτερη συμβολή της οικονομικής πολιτικής — και της πολιτικής γενικότερα — στην προσπάθεια αναχαίτισης της ανόδου της ανεργίας.

Οι εξελίξεις αυτές στο χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής επηρέασαν άμεσα το παιχνίδι της πολιτικής ηγεμονίας. Διότι το γεγονός ότι η οικονομική πολιτική στο παρελθόν είχε συμπεριλάβει στους στόχους της την πλήρη απασχόληση επέτρεπε σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες να εκπροσωπούν ως ένα βαθμό τα άμεσα συμφέροντά τους στο εσωτερικό του κράτους. Η οικονομική πολιτική του νεοφιλελευθερισμού είχε αφαιρέσει αυτήν τη δυνατότητα από τις εργαζόμενες τάξεις με αποτέλεσμα την προϊούσα διάσταση μεταξύ της κρατικής πολιτικής και των συμφερόντων τους.

- *Δεύτερο στοιχείο αποσταθεροποίησης: Αμφισβητήθηκε η αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής.*

Η οικονομική πολιτική των ετών 1993-1996 δεν διέθετε έναντι των κοινωνικών ομάδων την ίδια αξιοπιστία που διέθετε άλλοτε, διότι οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονταν όλο και πιο καθαρά πως οι ακολουθούμενες πολιτικές, ενώ ήταν περιοριστικές για τη μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων, δεν ήταν αποτελεσματικές, όσο αρχικά εθεωρείτο, ως προς τη μεγέθυνση του προϊόντος, τη μείωση της ανεργίας, την αύξηση των επενδύσεων και της παραγωγικότητας.

Η προσήλωση του «οικονομικού επιτελείου» της κυβέρνησης και της συντριπτικής πλειοψηφίας του πολιτικού κόσμου στην οικονομική πολιτική της Συνθήκης του Μάαστριχτ βασιζόταν στη δογματική πεποίθηση ότι η εν λόγω πολιτική είναι αποτελεσματική. Εντούτοις, η εφαρμογή της πολιτικής των κριτηρίων του Μάαστριχτ έτεινε σε μια διαρκή ακύρωση των «εργαλείων» με τα οποία θα έπρεπε «υπό κανονικές συνθήκες» να επιταχυνθεί η μεγέθυνση του προϊόντος και της απασχόλησης. Πρώτον, η διατήρηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας σε ύψη που δεν αντιστοιχούσαν στην παραγωγική ισχύ της ελληνικής οικονομίας απαιτούσαν και τη διατήρηση υψηλών πραγματικών επιτοκίων, υψηλότερων κατά

μερικές ποσοστιαίες μονάδες από τα αντίστοιχα των άλλων ευρωπαϊκών νομισμάτων. Δεύτερον, η διαρκής μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων αδρανοποιούσε έναν ουσιαστικό «κινητήρα» της οικονομικής μεγέθυνσης. Τρίτον, ο μύθος ότι ο πληθωρισμός οφείλεται στις αυξήσεις των μισθών ανεξαρτήτως συγκυρίας οδηγούσε σε σταθεροποίηση των πραγματικών μισθών σε χαμηλά επίπεδα (πιο συγκεκριμένα στα επίπεδα των αρχών της δεκαετίας του '80), με σαφείς αρνητικές επιπτώσεις στην ιδιωτική κατανάλωση, έναν άλλον «κινητήρα» της οικονομίας.

Η εξουδετέρωση της δημοσιονομικής πολιτικής ως μέσου επιτάχυνσης της οικονομικής δραστηριότητας, η ανατίμηση της δραχμής και τα υψηλά επιτόκια, οι περιοριστικές πολιτικές και η συνακόλουθη επιβράδυνση της ιδιωτικής κατανάλωσης μείωσαν τη διάρκεια και την ένταση κάθε ανάκαμψης της οικονομίας: η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική οδηγούσε, όπως και σε όλες τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε μια διαρκή ροπή επιβράδυνσης του ΑΕΠ και σε άνοδο της ανεργίας. Εάν η ελληνική οικονομία παρουσίαζε αύξηση του ΑΕΠ, αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις μονομερείς μεταβιβάσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι επενδύσεις ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμεναν στο τέλος του 1997 σε επίπεδα μεταξύ των χαμηλότερων της εικοσαετίας 1977-1997.

- *Τρίτο στοιχείο απόσταθεροποίησης: Άνοδος της κερδοφορίας και άνοδος της ανεργίας*

Ο κυριότερος, ενδεχομένως, λόγος για τον οποίο η οικονομική πολιτική σταδιακά έχανε την αξιοπιστία της έναντι των κοινωνικών ομάδων είναι το γεγονός ότι η άνοδος της κερδοφορίας δεν είχε οδηγήσει σε μείωση της ανεργίας, σε αντίθεση με όσα επαγγέλλθηκαν από τους φορείς της οικονομικής πολιτικής.

Η διάψευση της οικονομικής πολιτικής των ετών 1991-1996 σχετικά με την αύξηση των επενδύσεων οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτές δεν εξαρτώνται μόνον από το ύψος της κερδοφορίας, αλλά κυρίως από την εξέλιξη της ζήτησης.

Η αύξηση των εξαγωγών και συνακόλουθα της ζήτησης μέσω της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας αποδείχθηκε στην πράξη ότι αποτελεί πλάνη σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου. Διότι, κάθε χώρα, προκειμένου να ευνοήσει την κερδοφορία, περιστέλλει τη μάζα των μισθών και μειώνει έτσι τη ζήτηση για τον εαυτό της και τους ανταγωνιστές της. Με άλλα λόγια, κάθε χώρα προσπαθεί να μεγεθύνει τα μερίδιά της στις αγορές των εμπορικών της εταίρων, οι οποίοι όμως, ακριβώς επειδή ακολουθούν την ίδια πολιτική, χαρακτηρίζονται από μαρασμό της εσωτερικής τους αγοράς και έντονη προσπάθεια εξαγωγικής διείσδυσης στις αγορές του εξωτερικού. Σε μια περιοχή όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου οι διαδικασίες εμπορικής ολοκλήρωσης έχουν προχωρήσει σημαντικά, η στρατηγική αυτή (της κατάκτησης μεριδίων στις αγορές των άλλων χωρών) καταλήγει μοιραία σε ένα «παιχνίδι αρνητικού αθροίσματος», στο οποίο χάνουν τελικά όλοι οι παίκτες.

Συμπερασματικά, η οικονομική πολιτική που είχε υποσχεθεί ότι η μείωση της ανεργίας θα προκύψει ως ένα παραπροϊόν της μείωσης του κόστους εργασίας και της επακόλουθης αύξησης της ανταγωνιστικότητας, των εξαγωγών και της κερδοφορίας, είχε διαψευσθεί μέχρι το 1996, όταν επέρχεται η μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής. Η αυξανόμενη αναξιπιστία της οικονομικής πολιτικής είχε γίνει αισθητή στο τέλος της περιόδου,

είτε στις δημόσιες συζητήσεις είτε στο δημόσιο διάλογο που διεξαγόταν στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, καθώς τα επιχειρήματα του νεοφιλελευθερισμού, τα οποία εμφανίζονταν ως ακαταμάχητα στις αρχές της δεκαετίας του '90, είχαν καταστεί ευάλωτα εξαιτίας της ίδιας της εξέλιξης των πραγμάτων.

Παρά το γεγονός ότι η μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής επέρχεται το 1995-1996, το κλίμα αναξιοπιστίας της πολιτικής του «επιθετικού» νεοφιλελευθερισμού κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '90 διατηρήθηκε και κατά τα επόμενα δύο έτη (1997-1998), έως ότου γίνουν αισθητά τα αποτελέσματα της πολιτικής του «ύστερου νεοφιλελευθερισμού», που συνδυάζει τον νεοφιλελευθερισμό στις αγορές με τον νέο κεϋνσιανισμό στην οικονομική πολιτική.

4. Νέος κεϋνσιανισμός και νεοφιλελευθερισμός: Από τον ακραιφνή στον ύστερο νεοφιλελευθερισμό (1996-2001)

Από τη στιγμή που ο «τρίτος δρόμος» έκανε τη θορυβώδη είσοδό του στην πολιτική σκηνή της Ευρώπης, πριν από μερικά χρόνια, οι σχετικές συζητήσεις διεξήχθησαν υπό το κράτος της σύγχυσης. Η πηγή της σύγχυσης βρισκόταν στις ίδιες τις έννοιες με τις οποίες έγινε η απόπειρα να κατανοηθεί το φαινόμενο του «Νέου Ευρωπαϊκού Δρόμου» των σοσιαλιστικών κομμάτων: πιο συγκεκριμένα, η έννοια του «κεϋνσιανισμού» χρησιμοποιείται αδικώς ως το αντίθετο του «νεοφιλελευθερισμού».

Πρόκειται για δύο έννοιες που δικαίως συνηθίσαμε να χρησιμοποιούμε ως αντίθετες στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου (1986-1996), δηλαδή της περιόδου ανόδου, εδραίωσης και παρακμής του νεοφιλελευθερισμού, της πρώτης φάσης της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης. Τότε, η χρήση αυτών των εννοιών ήταν επαρκής, τόσο από ιδεολογική, όσο και από πολιτική άποψη, τόσο επαρκής ώστε κάθε εκλέπτυνσή τους θα αποτελούσε ανώφελο σχολαστικισμό. Στη νέα περίοδο ωστόσο, την περίοδο ιδεολογικής αποδυνάμωσης του νεοφιλελευθερισμού, είναι ακατάλληλη πλέον η διάκριση κεϋνσιανισμού/νεοφιλελευθερισμού. Οι «νέοι κεϋνσιανοί» δρουν υπό την ηγεμονία και στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού στο εσωτερικό των αντιλήψεων και των προτάσεων των διεθνών οργανισμών και των κυβερνήσεων. Θεωρούμε ότι είναι ορθό να ονομάζουμε *ακραιφνή νεοφιλελευθερισμό* τον «παλαιό» νεοφιλελευθερισμό, αυτόν που σε συνδυασμό με τον μονεταρισμό, στην πρώτη περίοδο της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης, οργανώνει τις πάσης φύσεως επιθέσεις ενάντια στην εργασία, ενώ μπορούμε να ονομάζουμε *ύστερο νεοφιλελευθερισμό* αυτόν που, ενώ διατηρεί ακέραιο το δικό του περιεχόμενο (απόπειρα επανακαθορισμού των όρων με τους οποίους το κεφάλαιο αγοράζει και καταναλώνει την εργασία), διαχωρίζεται ως ένα βαθμό από το μονεταρισμό και επιχειρεί την επιμιξία με ορισμένες πλευρές ή επιμέρους πολιτικές του κεϋνσιανισμού¹⁹ (π.χ. τη διαχείριση της ζήτησης).

19. *Economic Report of the President* (1999, 2000), United States Government Printing Office, Washington.

Ο ακραιφνής νεοφιλελευθερισμός είναι μια μορφή ηγεμονίας στην πρώτη περίοδο της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης (όπως την περιγράψαμε στην ενότητα 2), ενώ ο ύστερος νεοφιλελευθερισμός είναι μια μορφή ηγεμονίας στη δεύτερη περίοδο της αναδιάρθρωσης²⁰.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η εμφάνιση του ύστερου νεοφιλελευθερισμού θα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα της δεκαετίας του '90, ακριβέστερα το 1995-1996. Ως κριτήριο γι' αυτήν τη διαπίστωση δεχόμαστε τη μεταστροφή μιας σειράς δεικτών της ελληνικής οικονομίας, ιδιαίτερα του ρυθμού μεγέθυνσης της ζήτησης.

Η στάση που τηρείται από την κυβέρνηση έχει όλα τα χαρακτηριστικά του ύστερου νεοφιλελευθερισμού: αφ' ενός μεν συνέχιση των διαρθρωτικών αλλαγών στην αγορά εργασίας²¹, ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ., αφ' ετέρου δε αύξηση της ενεργούς ζήτησης.

Αναλυτικότερα, η οικονομική πολιτική οφείλει να συμπληρωθεί και να ενισχυθεί με τις «διαρθρωτικές αλλαγές». Τα κυριότερα μέτωπα που ανοίγονται, κατόπιν αυτού, είναι τα εξής: Η κυβέρνηση προτείνει τη μείωση του «μη μισθολογικού» κόστους της εργασίας (δηλαδή των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών) των νέων έως 25 ετών, των μακροχρόνια ανέργων και των ανέργων άνω των 45 ετών, που συνοπτικά αναφέρονται ως «ευπαθείς ομάδες» του εργατικού δυναμικού. Η μείωση του μη μισθολογικού κόστους έχει ως στόχο να καταστεί φθηνότερη η εργασία και να δοθούν έτσι τα απαραίτητα κίνητρα στις επιχειρήσεις για να προσλάβουν ανέργους που ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες. Καθιστώντας φθηνότερη την εργασία των εν λόγω ανέργων, η οικονομική πολιτική ελπίζει ότι θα δημιουργήσει ένα σημαντικό αριθμό νέων θέσεων εργασίας και θα συμβάλει στη μείωση της ανεργίας. Το δεύτερο μέτωπο που ανοίγεται κατά καιρούς, αφορά στη «διευθέτηση του χρόνου εργασίας». Το τρίτο μέτωπο που ανοίγεται αφορά στις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς, οι οποίοι, σύμφωνα με τις επαναλαμβανόμενες διαπιστώσεις του «οικονομικού επιτελείου», πάσχουν από συγκεντρωτισμό, γραφειοκρατία, ευνοιοκρατία, πελατειακές σχέσεις και έλλειψη υποδομής, και για το λόγο αυτό θα πρέπει να επιχειρηθούν ριζικές μεταρρυθμίσεις. Αυτό υποδεικνύει τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις: την κατάργηση μιας σειράς κρατικών ή ημι-κρατικών φορέων, τις ιδιωτικοποιήσεις και την προώθηση της μερικής απασχόλησης στις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς. Τέταρτον, οι άτυπες μορφές εργασίας, κατά την οικονομική πολιτική, μπορούν να αποτελούν απάντηση στις νέες ανάγκες της παραγωγής, διότι έχουμε εισέλθει, υποτίθεται, σε μια περίοδο εγκατάστασης ενός «νέου μοντέλου παραγωγής». Η διαπίστωση αυτή αφορά την εργασία

20. Το πνεύμα του ύστερου νεοφιλελευθερισμού εκφράζεται με αρκετή σαφήνεια στο European Council (2000), *Presidency Conclusions of the Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*.

21. Boeri T., R. Layard and S. Nickell (2000), «Welfare-to work and the fight against long-term unemployment», Report to Prime Ministers Blair and D'Alema for the Lisbon European Council, 23 and 24 March και Council of the European Union (2000), «Council decision of 13 March 2000 on guidelines for Member States» employment policies for the year 2000', *Official Journal of the European Communities*, L 72/15, 21.3.2000.

στο σπίτι, την τηλεργασία, την παροχή έργου με έκδοση δελτίων παροχής υπηρεσιών, όλες τις άλλες μορφές μη εξηρημένης εργασίας, την εργασία ορισμένου χρόνου, τις υπεργολαβίες, το «δανεισμό» εργαζομένων κ.λπ. Οι άτυπες μορφές απασχόλησης αποτελούν υποσύνολο των ευελιξιών της αγοράς εργασίας.

Δίπλα σ' αυτές τις διαρθρωτικές αλλαγές, η οικονομική πολιτική χαρακτηρίζεται από αύξηση της ενεργού ζήτησης με μεγάλα δημόσια έργα, αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθών, αύξηση της απασχόλησης (που δημιουργεί νέα εισοδήματα), μετατροπή των προσδοκιών ως προς την κερδοφορία και την περαιτέρω εξέλιξη της ζήτησης, μείωση των επιτοκίων δηλαδή από μια σειρά χαρακτηριστικά που προέρχονται από την άσκηση μιας νέας κεϋνσιανής πολιτικής.

5. Νεοκεϋνσιανισμός και ιδιαιτερότητα των κοινωνικών συμμαχιών

Για να εξετάσουμε πώς φτάσαμε σε αυτό το σημείο, πρέπει να ξαναδούμε τις παραπάνω φάσεις της περιодολόγησης, με έμφαση στις κοινωνικές συμμαχίες και τις επιπτώσεις τους για την πορεία της οικονομίας.

Η περίοδος του κεϋνσιανισμού (1981-1985) δεν χαρακτηρίζεται μόνο από μια πολιτική αύξησης της ζήτησης και ειδικότερα των αμοιβών της εργασίας. Τροφοδοτείται από μια συνολικότερη πολιτική ιδεολογία υπέρ μιας αναπτυξιακής συμμαχίας όλων των τάξεων, με ειδικότερο στόχο τη δημιουργία ενός κράτους πρόνοιας, τη συγκρότηση μιας αγοράς εργασίας που εξασφαλίζει το σεβασμό των κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων και την κρατική παρέμβαση σε ό,τι αφορά την αναπτυξιακή πολιτική.

Πρέπει να σημειωθεί επομένως ότι η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από πολλαπλά αιτήματα σε ό,τι αφορά τη συγκρότηση νέων δομών άσκησης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Ο κεϋνσιανισμός αυτός γνωρίζει πρόσκαιρες επιτυχίες στον τομέα κυρίως των μισθολογικών αυξήσεων και των αυξημένων κοινωνικών δαπανών, ενώ τροφοδοτείται επίσης από την πρώτη φάση εισροής κοινοτικών πόρων, κυρίως για την αγροτική οικονομία. Αποτυγχάνει όμως στους εξής κρίσιμους τομείς.

- Τη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής συναίνεσης σε ό,τι αφορά τη χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους
- Τη δημιουργία δομών συγκρότησης της αγοράς εργασίας και
- Τη διαμόρφωση μηχανισμών άσκησης κρατικής αναπτυξιακής πολιτικής.

Η κρίση της διαδικασίας συσσώρευσης και η κρίση κερδοφορίας που πλήττουν τον επιχειρηματικό τομέα διαμόρφωσαν συνθήκες αντίστασης στην υλοποίηση της κεϋνσιανής στρατηγικής, τόσο από την πλευρά του μεγάλου κεφαλαίου, όσο και από την πλευρά των μεσαίων επιχειρηματικών στρωμάτων, που διέλυσε κάθε ελπίδα διαταξικής αναπτυξιακής συμμαχίας. Η συγκράτηση των μισθολογικών αυξήσεων, όπως και η διατήρηση του status quo ante στην άσκηση πολιτικής για την αγορά εργασίας αποτέλεσαν πλέον μόνιμα χαρακτηριστικά της κρατικής πολιτικής.

Η διαμόρφωση μιας νεοφιλελεύθερης στρατηγικής βασίστηκε σε ορισμένες περαι-

τέρω κινήσεις με στόχο την αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων σε βάρος των μισθωτών:

- Πολιτική ιδιωτικοποίησης ή επαναφοράς των «νοικοκυραίων» σε δημόσιες επιχειρήσεις με ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα
- Πραγματοποίηση κινήσεων προσαρμογής της χρηματοδότησης του ασφαλιστικού συστήματος στην άρνηση μιας αναβάθμισής του
- Απορρύθμιση του νόμιμου πλαισίου των εργασιακών σχέσεων.

Η αποτυχία των πολιτικών της περιόδου 1990-93 συνοδεύτηκε από τη διαφοροποίηση των πολιτικών της μετά το 1993, περιόδου η οποία οδήγησε σε αναπροσαρμογή της πολιτικής απέναντι στους εργαζομένους των δημοσίων επιχειρήσεων. Αποτελούν πλέον μέρος της κυρίαρχης κοινωνικής συμμαχίας. Αυτή η πολιτική διευκολύνεται κατά κάποιον τρόπο από τη σταθεροποίηση μιας διχοτόμησης της εργατικής τάξης, η οποία ήταν συνάρτηση της μαζικής εισόδου μεταναστών και της αύξησης της ανεργίας.

Φτάνουμε έτσι στην περίοδο του νεοκεϋνσιανισμού, η οποία τροφοδοτείται από την αύξηση των επενδύσεων και της ζήτησης μέσω σημαντικών αυξήσεων σε μερικές κατηγορίες μισθωτών, αλλά και από την αύξηση του εργατικού δυναμικού λόγω της μετανάστευσης και τη διαμόρφωση ενός νέου ιδιαίτερου δυναμισμού των δραστηριοτήτων που βρίσκονται εκτός της διαδικασίας τεχνολογικής αναδιάρθρωσης και απασχολούν φτηνή ανειδίκευτη εργασία.

Διαμορφώθηκε έτσι μια ισχυρή συμμαχία που περιλαμβάνει τη διεθνοποιημένη επιχειρηματική τάξη, αλλά και τη μεσαία τάξη του εσωστρεφούς τομέα, όπως και τις βασικές κατηγορίες «προστατευμένων» μισθωτών. Αυτή η συμμαχία βρίσκεται αντιμέτωπη με τους υπόλοιπους μισθωτούς, οι οποίοι δέχονται τις δραματικές πιέσεις της ανεργίας και κινούνται σε μια αγορά εργασίας που από πολλές απόψεις βρίσκεται εκτός ελέγχου.

Αυτό το σχήμα δεν είναι επιτυχημένο ως προς τη διεθνοποίηση της οικονομίας, ούτε ως προς την καταπολέμηση της ανεργίας. Παραμένει επομένως το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας μιας οικονομικής πολιτικής με νεοκεϋνσιανά χαρακτηριστικά, ειδικότερα δε της αποτελεσματικότητας ως προς την αναδιάρθρωση με χρήση νέας τεχνολογίας. Ένας συσχετισμός ο οποίος επιβαρύνεται από την ανεργία διευκολύνει την αναζήτηση λύσεων προς την κατεύθυνση της μείωσης του εργατικού κόστους για την αντιμετώπιση τόσο του προβλήματος της ανταγωνιστικότητας, όσο και του προβλήματος των ανεπαρκών επενδύσεων σε νέο εξοπλισμό.

Η χρήση των ευρωπαϊκών πόρων, παρά τις προφανείς τονωτικές επιδράσεις τους για την οικονομία, είναι χαρακτηριστική των αποτυχιών της δεκαετίας του '80. Τα επιχειρησιακά προγράμματα του ΚΠΣ έχουν τις εξής κατευθύνσεις:

- Δημιουργία έργων υποδομής για την ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή αγορά
- Ενίσχυση με επιδοτήσεις ποιοτικού χαρακτήρα της αναδιάρθρωσης και της διεθνοποίησης της οικονομίας
- Πρόσθεση ευελιξιών στις υπάρχουσες ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας.

Η υλοποίηση αυτών των κατευθύνσεων χρειάζεται την ύπαρξη δομών συγκρότησης της αγοράς εργασίας και μηχανισμών άσκησης κρατικής αναπτυξιακής πολιτικής, που όμως δεν διαμορφώθηκαν στην ευνοϊκή περίοδο 1981-1985, με αποτέλεσμα να συρρικνώνο-

νται ή και να μηδενίζονται οι διαρθρωτικές επιπτώσεις των επιχειρησιακών προγραμμάτων.

6. Προοπτικές

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο αντιθετικές διαδικασίες που εκτυλίσσονται σε σχέση με την οικονομική πολιτική στην παρούσα φάση:

- Κατ' αρχήν, μια διαδικασία προοδευτικής διάβρωσης της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού. Η οικονομική πολιτική χαρακτηρίζεται από την αναίρεση κάθε είδους «κοινωνικής ευαισθησίας», καθώς αδυνατεί να μειώσει την ανεργία: η κερδοφορία βελτιώνεται επί σειρά ετών και η ανεργία αυξάνεται (έτσι ώστε υπερβαίνει, πλέον, το μέσο όρο της Ε.Ε.). Η κυβέρνηση έχει εισέλθει σε μια τροχιά σωρευτικής περιοριστικότητας της πολιτικής της. Η περιοριστικότητα αυτή συνίσταται σε ένταση των προσπαθειών για μείωση του μη μισθολογικού κόστους, για δραστικό περιορισμό των πρωτογενών δαπανών του Δημοσίου, για αδρανοποίηση των συλλογικών συμβάσεων, για ευελιξίες στην αγορά εργασίας κ.λπ. Αυτή είναι η πρώτη διαδικασία και οδηγεί σε αποδυνάμωση της πολιτικής ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού στην Ελλάδα. Η διακήρυξη προθέσεων εκ μέρους της οικονομικής πολιτικής για την εγκατάσταση ενός «πλέγματος προστασίας» όσων θα «πέφτουν» εξαιτίας της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών, αποτελεί ένα μάλλον αποτυχημένο υποκατάστατο της πλήρους απασχόλησης και του κράτους πρόνοιας.
- Δεύτερη διαδικασία, η οποία λειτουργεί στην αντίθετη κατεύθυνση είναι η *ανάπτυξη του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, η οποία προκαλεί νέα ερείσματα στα μικροαστικά στρώματα και ανανεώνει, σε κάποιο βαθμό, τη σχέση εκπροσώπησης του με τις εργαζόμενες τάξεις*: η κυβέρνηση κατόρθωσε, χάρη στους κοινοτικούς πόρους, να εισάγει τον ελληνικό καπιταλισμό σε περίοδο οικονομικής ανάκαμψης από το 1995. Η ανάκαμψη αυτή στηρίζεται στα μεγάλα δημόσια έργα και αυξάνει τα εισοδήματα από επιχειρηματική δραστηριότητα και προσόδους. Ταυτόχρονα, υπήρξε άνοδος των πραγματικών αμοιβών εργασίας κατά την περίοδο 1995-1999 της τάξης του 15%. Παρά το γεγονός ότι (α) μετά την αφαίρεση των φόρων, το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα παρουσίασε αύξηση μόνον 10%, (β) οι εν λόγω αυξήσεις της αμοιβής εργασίας προέρχονται σε κάποιο βαθμό από την αύξηση των υπερωριών (δηλαδή από την επέκταση του εργασίου χρόνου και τη συμπληρωματική απασχόληση, τη «δεύτερη εργασία»), και (γ) οι αυξήσεις αυτές απλώς αναπληρώνουν τις απώλειες των πραγματικών μισθών της περιόδου 1990-1993. Στην ίδια κατεύθυνση έχουν συμβάλει τα δημόσια έργα, η άνοδος των εισοδημάτων ιδιοκτησίας των μικροαστικών στρωμάτων και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα προόδου που δημιουργείται χάρη στην ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση.

Οι δύο παραπάνω διαδικασίες είναι προφανώς αντιθετικές: η μεν πρώτη είναι μια διαδικασία προοδευτικής διάβρωσης της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού, η δε δεύτερη τείνει να λειτουργεί ως ανάσχεση στην εν λόγω διάβρωση. Ενώ η πρώτη τείνει να καταδείξει ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια παραπλανητική υπόσχεση γενικής ευημερίας, η δεύτερη τείνει στην ανανέωση της υπόσχεσης αυτής.

Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε την εξής ελληνική ιδιομορφία: Η είσοδος στην αγορά εργασίας των εργατικών εφεδρειών έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση του ποσοστού ανεργίας σε υψηλά επίπεδα, ακόμη και όταν οι αυξήσεις της παραγωγής και της απασχόλησης είναι υψηλές. Συνακόλουθα, ο συσχετισμός δυνάμεων στην αγορά εργασίας διατηρείται δυσμενής για την εργασία και ευνοϊκός για το κεφάλαιο. Ενώ, δηλαδή, η είσοδος στη φάση αλλαγής της τεχνολογικής βάσης του παραγωγικού συστήματος (που επιδρά στις οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, στη σχέση προϊόντος / κεφαλαίου, χάρη στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και στην εγκατάσταση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας) αναμένεται να οδηγήσει σε μείωση της ανεργίας στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (όπως ήδη συμβαίνει σε ορισμένες από αυτές), στην Ελλάδα θα πρέπει μάλλον να περιμένουμε μια αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και, αντίστοιχα, τη διατήρηση του ποσοστού ανεργίας σε υψηλά επίπεδα, έως ότου σταματήσει η υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας λόγω υστέρησης των αυξήσεων των πραγματικών μισθών έναντι των αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή έναντι του ρυθμού με τον οποίο διευρύνεται το ιστορικό στοιχείο των αναγκών, το καλάθι αγαθών και υπηρεσιών, που στην εποχή μας θεωρείται αναγκαίο για μια ζωή «κανονική» και αξιοπρεπή. Στο βαθμό, πάντως, που θα αυξάνεται η απασχόληση και θα μειώνεται το «έλλειμμα εισοδήματος» (όχι επειδή θα έχουν αυξηθεί οι μισθοί, αλλά επειδή τα νοικοκυριά των μισθωτών θα προσφέρουν περισσότερες ώρες εργασίας), οι αυξήσεις της παραγωγής και των επενδύσεων θα τείνουν με αυξανόμενο ρυθμό να μετατραπούν σε μειώσεις της ανεργίας.

Σε διαφορετική περίπτωση, η μείωση του ποσοστού ανεργίας, όπως αυτή που σημειώθηκε το 2000 (από 11,7% στο 11,1%), δεν θα προέρχεται από την αύξηση της απασχόλησης, η οποία θα παραμένει σταθερή, αλλά από τη μείωση του εργατικού δυναμικού και από την αύξηση της λανθάνουσας ανεργίας.

Έτσι εκτιμούμε ότι κατά τα αμέσως επόμενα έτη, επειδή η ελληνική οικονομία θα εισέλθει σε περίοδο αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, αύξησης του ΑΕΠ κατά 3% και αύξησης των επενδύσεων σε μηχανικό εξοπλισμό που μεταφέρουν νέες τεχνολογίες στις εργασιακές διαδικασίες, η συνολική απασχόληση θα παρουσιάσει μικρή μόνο αύξηση ή στασιμότητα σε φάση οικονομικής ανάκαμψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta, M.(1976), *Régulation et crises du capitalisme*, Calman-Levy.
- Billaudot, B.& Gauron, A.(1985), *Croissance et Crise*, La Decouverte.
- Boeri, T., R. Layard and S. Nickell (2000), «Welfare-to work and the fight against long-term unemployment», Report to Prime Ministers Blair and D'Alema for the Lisbon European Council, 23 and 24 March.
- Busch, K.(1987), *Η κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Ερατώ, Αθήνα.
- Council of the European Union (2000), «Council decision of 13 March 2000 on guidelines for Member States», employment policies for the year 2000, *Official Journal of the European Communities*, L 72/15, 21.3.2000.
- Duménil, G., Lévy, D. (1993), *The Economics of the Profit Rate: Competition, Crises, and Historical Tendencies in Capitalism*, Aldershot, Edward Elgar.
- _____ (1996), *La dynamique du capital. Un siècle d' économie américaine*, Paris, Presses Universitaires de France.
- _____ (1999), «Profit rates: Gravitation and Trends», *Cepremap*, Modem, Paris.
- _____ (1999), «The field of capital mobility and the gravitation of profit rates (USA 1948-1997)», *Cepremap*, Modem, Paris.
- _____ (1999), «Structural Unemployment in the Crisis of the Late Twentieth Century: A Comparison between the European and US Experiences» in R. Bellofiore (ed.), *Global Money, Capital Restructuring and the Changing Patterns of Labor*, Aldershot, Edward Elgar, pp. 33-48.
- _____ (1999), «The profit rate: Where and how much did it fall? Did it recover? (USA 1948-1997)», working paper version 28 Dec 1999, in <http://www.cepremap.cnrs.fr/levy>.
- Duménil, G., Glick M., Rangel, J. (1987), «The Rate of Profit in the United States», *Cambridge Journal of Economics*, XI pp. 331-360.
- Economic Report of the President* (1999, 2000, 2001), United States Government Printing Office, Washington.
- Ετήσιες Εκθέσεις για την Ελληνική Οικονομία και την Απασχόληση 1999, 2000 και 2001*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- European Commission (1994), *Growth, competitiveness and employment. The challenges and ways forward into the 21st century*, White Paper, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (1999), «European economy: 1999 review», *European Economy* No 69, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2000), «Commission recommendation of 11 April 2000 for the 2000 Broad Guidelines of the Economic Policies of the Member States and the Community», to be published in *European Economy* No 70, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Council (2000), *Presidency Conclusions of the Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*.
- Fitoussi, J.P., *Le débat interdit*, Arléa, 1995.

Husson, M. (1996), *Misère du Capital*, Syros.

Ιωακείμογλου, Η. (1996), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Ioakimoglou, E. & Milios, J. (1992), «Capital Over-accumulation and Profitability Crisis in Greece», *Review of Radical Political Economy*, April.

Lipietz, A. (1979), *Crise et Inflation*, Maspero.

Loiseau, B., Mazier, J., Winter, M.B. (1976), «Repartition, accumulation et rentabilite du capital», *SEF*, No 25.

Rosier, B. & Pierre Dockes (1983), *Rythmes Economiques*, Maspero.

Rosier, B. (1975), *Croissance et crise capitalistes*, PUF.

Mandel, E. (1980), *Long Waves in Capitalist Development*, Cambridge University Press.

Mandel, E. (1982), *La crise de 1975-1982*, Flammarion.

Mandel, E. (1998), *Le troisième âge du capitalisme*, Les editions de la passion.